

Elfa Rocamora, marquesa de la Casta (ca. 1620-1665). Les darreres voluntats, la mort, el dol i la pietat privada d'una dona de la noblesa valenciana

Aquest estudi vol mostrar els ritus de la mort a través de les decisions testamentàries d'Elfa Rocamora Maça de Liçana, marquesa de la Casta, senyora d'Alaquàs, nascuda a la primera meitat del segle XVII, que pertany a un grup singular i privilegiat de dones, les de l'aristocràcia, que gràcies a les seues fortunes i a les relacions familiars que defensen i protegeixen, són cultes i governen territoris. Elles, ostenten també una situació privilegiada respecte a la resta de dones de la seua època: saben llegir i escriure; tenen facultats per gestionar les seues fortunes; prenen decisions econòmiques; col·leccionen obres d'art i tenen la capacitat de rebre o transmetre herències. I quan acudim als seus testaments i llegim les disposicions que fan abans de morir podem comprovar el seu desig d'alleugerar la malaltia i la pobresa d'altres persones mitjançant donacions a hospitals i fundacions de caritat; però, també l'interés a deixar quantitats ingents de diners per a la salvació de la seua pròpia ànima a través de misses, construccions d'esglésies, fundacions de convents, creacions d'obres pies i altres voluntats que fan que el seu nom es recorde al llarg del temps¹.

¹ El testament original d'Elfa Rocamora va ser redactat pel notari de València Miguel de Fuentes entre els dies 14 i 19 de desembre de 1665. Uns dies més tard, les clàusules testamentàries van ser copiades, amb permís dels marmessors de la marquesa, al *Libro de la administración de Doña Elfa Rocamora y Maça, marquesa de la Casta y condesa de la Granja señora del lugar de Agost y Venta*. Aquesta còpia del testament es guarda a l'Arxiu del Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi (=ARCSCC) de València, Històric, Ms. 938, f. 1r a 6v., i és la que hem fet servir pel present estudi. Agraïm la generositat d'Adrià Hernández que ens va fer arribar una transcripció del document; i també el coneixement del manuscrit gràcies a la lectura dels estudis de la professora Baixauli Juan. Expressem el nostre agraïment també als arxivers del col·legi del Patriarca per atendre amablement les nostres peticions.

Amb l'estudi del testament d'Elfa Rocamora i de l'inventari de béns² que es va confeccionar uns pocs dies després de la seua mort coneixem la fortuna que posseïa, la capacitat de gestionar-la i les relacions personals que mantenia amb els familiars i amb la gent que treballava a la seua casa. A les clàusules testamentàries també podem adonar-nos de la interiorització que havia fet de la doctrina catòlica; o de l'ús i exhibició dels signes religiosos en els quals creia. Tot el que guarda a casa, des dels vestits a les joies; des dels diners a les pintures, mostren la fortuna que atresora; però també la voluntat de redimir-se al final de la seua vida oferint quasi tots aquests béns per salvar la seua ànima³.

Elfa Rocamora i Maça de Lizana (ca. 1620-1665) es va convertir en marquesa de la Casta després del seu matrimoni el 1643 amb Joan Pardo (ca. 1590-1644), senyor d'Alaquàs⁴. Elfa era filla del primer comte de la Granja, Francisco de Rocamora i Maça, senyor de la Granja de Rocamora, títol atorgat pel rei Felip IV l'any 1628⁵. Elfa havia nascut a Oriola, al palau dels Rocamora, sent batejada en aquella localitat a l'església de Sant Tomàs⁶ on també es va produir anys més tard, el 17 de febrer de 1643, el seu casament amb el marquès de la Casta, senyor d'Alaquàs i també de Torreagüera⁷. Tanmateix el nou matrimoni no va durar gaire: Joan Pardo va morir menys d'un any més tard, als inicis del 1644.

² L'inventari de béns es va confeccionar immediatament després de la mort d'Elfa Rocamora, entre els dies 23 i 26 de desembre de 1665. «El inventario de bienes que recahen en la presente administracion de dicha marquesa de la Casta...» també va ser copiat pels marmessors de la marquesa al *Libro de la Administración d'Elfa Rocamora...*, (ARCSCC, Ms. 938, f. 7r-13v.).

³ Sobre la rellevància de les dones, els seus treballs, les formes de religiositat femenina, la participació en la vida social, la vida quotidiana..., recomanen MORANT, I. (Dir.): *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, vol. II, Madrid, Cátedra, 2005.

⁴ Joan Pardo havia estat casat amb Maria Rocafull, filla de Rodrigo Rocafull i Pugmarin i Andolsa de Àvalos i Guzman. Els capítols matrimonials entre els dos van ser signats a Madrid davant del notari Santiago Fernández el quinze de setembre de 1627. Arxiu del Regne de València (=ARV.), Secció Casa de Alaquàs, caixa 8, exp. 269, *Capítulos matrimoniales entre don Juan Pardo de la Casta y Maria Rocafull y Ávalos*. El matrimoni va durar fins al 1642 quan va morir Maria Rocafull (23-2-1642). Entre 1633 i 1642 van nèixer els seus cinc fills: Baltasar Pardo de la Casta (1633-1695) i també Fèlix, Lluïsa, Inés i Manuela. El 17 de febrer de 1643, després de la mort de Maria Rocafull, Joan Pardo, es va tornar a casar amb Elfa Rocamora, també vídua del seu primer marit, Carlos Calatayud.

⁵ Elfa Rocamora Maza de Lizama era filla de Francisco Rocamora, primer comte de La Granja. La seua mare era Isabel Maça de Liçana i Valledrera que va posseir les terres de Moixent, Novelda i el castell de La Mola fins a la seua mort el dia 20 de gener de l'any 1666, just un mes més tard que la seua filla. Francisco Rocamora i Isabel Maça de Liçana i Valledrera van tindre tres fills: Francisco Rocamora que es va casar amb Isabel Marrades, filla del comte de Sallent; Pedro Rocamora que va morir aviat i Elfa Rocamora, segona muller de Joan Pardo de la Casta, marquès de la Casta. Cap fill va tindre descendència així és que a la mort d'Elfa Rocamora i la seua mare, Isabel Valledrera, es generalitzaren els plets per la possessió dels seus senyorius.

⁶ L'església de Sant Tomàs d'Oriola estava al costat del palau arquebisbal i va ser demolida l'any 1862 degut al seu deteriorament.

⁷ Llogaret a prop d'Oriola, senyoriu que va arribar als Pardo a través del primer matrimoni de Joan Pardo amb Maria Rocafull, natural de Múrcia i hereva d'aquell lloc.

Aleshores, Elfa Rocamora, va renunciar a ocupar-se de l'administració dels senyorius del marit, probablement per no fer-se responsable dels seus deutes. No obstant, es va cuidar de l'educació dels seus fills: Baltasar, Lluïsa, Félix, Inés i Manuela, tots ells encara uns xiquets de pocs anys⁸. Quan Baltasar Pardo (1633-1695) arribà a la majoria d'edat i va heretar els béns del seu pare, Elfa Rocamora es va traslladar a viure a la casa que tenia a València «situada i posada en la parròquia de Sant Martí, dita la casa de l'Ambaixador Vich»⁹, on va viure fins a la seua mort el dia 19 de desembre de 1665.

Elfa Rocamora va ser una dona poderosa, unida familiarment amb les cases nobiliàries més importants del sud del Regne i de la capital; havia tingut cura dels fills del seu segon marit mantenint amb ells, especialment amb les filles, una gran amistat. Segons les pintures i escultures religioses i altres objectes trobats a la seua casa deduïm que va ser una persona molt devota, com ho comprovarem també al llegir les seues darreres voluntats en les què afavoreix les grans causes religioses de l'època: les construccions de convents, les fundacions d'obres pies, les causes de beatificació..., a més de manar que la major part dels seus béns s'invertiren en la salvació de la seua ànima.

El dia 14 de desembre de 1665 va expressar les darreres voluntats davant del notari de la ciutat de València Miguel de Fuentes. Cinc dies més tard, el 19 de desembre, poc abans de morir, fa afegir al primer testament unes darreres disposicions¹⁰. L'endemà, 20 de desembre, estant la marquesa de cos present a la seua casa, va ser publicat el testament definitiu. Poc després, el rector i col·legials del col·legi del Patriarca, d'acord amb el notari i els marmessors i amb els béns llegats per ella, fundaren l'Administració d'Elfa Rocamora. El testament va ser copiat pels escrivans del Col·legi en les primeres pàgines d'un llibre en blanc que es va comprar per a anotar la comptabilitat de la nova Administració religiosa. Es complia així la darrera voluntat de la marquesa de la Casta¹¹.

⁸ Joan Pardo de la Casta va atorgar testament a València el 22 de desembre de l'any 1643 davant del notari Pedro Juan Ferrer. Va nomenar marmessors al seu cunyat, Melchor Figuerola, senyor de Nàquera, casat amb la seua germana Maria Pardo de la Casta; i a Constantin Cernesio, senyor de la baronia de Parcent, «amb vot i parecer de su segunda mujer, dona Elfa Rocamora» que renuncià a portar l'administració dels senyorius del marit però que va exigir ocupar-se de l'educació dels fills. Joan va morir el 5 de gener de 1644. El testament es va publicar el 12 de gener de 1644. ARV. Casa de Alaquàs, caja 13, exp. 380.

⁹ *El Archivo*, t. IV, Dènia, Impremta de Pedro Botella, 1890, p.23.

¹⁰ ARCSCC. *Libro de la Administración de Doña Elfa Rocamora...*, Ms. 938, f. 5r-6v.

¹¹ Segurament Elfa Rocamora va elegir el col·legi del Corpus Christi pel prestigi del centre religiós i del seu fundador, el patriarca Joan de Ribera. La imatge de l'edifici construït uns pocs anys abans, a prop de la seua casa, i al que acudiria regularment; la fama de santedat del fundador; la causa de beatificació ja iniciada sobre ell; el valor doctrinal que adquiriria el col·legi per a la formació dels nous sacerdots; el seu confessor, penitenciar del mateix convent i, també, la lectura de *Las constituciones...*, escrites per Joan de Ribera, especialment els capítols que tractaven els cossos difunts i com calia encomanar-los després de la mort, deurién tindre importància en la seua decisió.

La nova Administració es va constituir amb tots els béns lliures d'Elfa Rocamora i Maça de Liçana, marquesa de la Casta i senyora de la Granja i del lloc d'Agost. En les primeres pàgines del llibre de comptabilitat¹² es copiaren les clàusules del testament; també es va afegir l'inventari de béns que es va redactar entre els dies vint-i-tres i vint-i-sis de desembre de 1665 a la casa on havia viscut a la parròquia de Sant Martí. Totes les propietats van ser registrades amb minuciositat i la relació de diners i objectes que guardava completaren un llistat de varies pàgines¹³. El testament i l'inventari de béns, copiats en les primeres pàgines del llibre de la nova Administració caritativa, mostren la generositat i la fe cristiana de la marquesa; també és evident el protagonisme que l'Església catòlica exerceix en l'organització dels ritus fúnebres per la mort d'aquella dona.

Elfa Rocamora era noble i rica i va voler que els diners que posseïa serviren al final de la seua vida per una causa elevada: la salvació de la seua ànima. Així, va decidir donar almoines per als pobres o afavorir a l'Església amb llegats que mantindrien la seua posició d'influència i respectabilitat; també deixava donacions per als membres de la seua família i, finalment, pels criats que l'havien acompanyada a casa seua. Als darrers moments va pensar en ella mateixa i en les persones a les què volia beneficiar: els sacerdots, els monjos, les persones pobres, les xiques òrfenes... Aquell llunyà 19 de desembre de 1665, Elfa Rocamora va morir tranquil·la pensant que servia a les seues creences però també al seu propi conjunt de conveniències¹⁴.

L'estudi del testament, amb les darreres voluntats i l'inventari de béns elaborat aquells darrers dies de 1665 ens permet avançar en el coneixement de la identitat i les actituds d'una dona de la noblesa valenciana davant de la mort. El testament mostra la cohort de creences de la persona que mor però també el conjunt dels seus interessos.

¹² Per registrar els comptes de l'Administració, els primers dies de l'any 1666 es va comprar per una lliura i deu sous «un llibre blanc a Agustín de Bonillo, librero, para la cuenta de la administración» (*Libro de la Administración de Doña Elfa Rocamora...*, p. 80).

¹³ ARCS. *El libro de la administración de Doña Elfa Rocamora y Maça Marquesa de la Casta y condesa de la Granja señora del lugar de Agost i Venta* té el següent contingut: El testament i el darrer codicil testamentari de la marquesa (f. 1r-6v), l'inventari dels béns d'Elfa Rocamora que passaven a la propietat de l'Administració (f. 7-13v); l'inventari «de los censales casas y cambios que se continua por sus titulos en el presente libro» (f. 16); l'inventari dels objectes d'argent (f. 11v-13v.); les *almonedas* (f. 14r i v)... A més també figuren els comptes de l'Administració entre 1666 i 1779 (des del f. 87v, -pàgines 70 a 83- fins al f. 276v).

¹⁴ Els llibres de l'Administració d'Elfa Rocamora, amb alguns buits, donen a conèixer la comptabilitat de la fundació entre 1665 i 1940.

EL PODER FEMENÍ: LES DARRERES VOLUNTATS I ELS RITUS DE LA MORT

Al mig dia del dissabte, 19 de desembre de 1665, va morir Elfa Rocamora i Maça de Liçana. Al matí d'aquell dia, encara va afegir al seu testament un codicil, amb unes darreres disposicions *ab ore ad aurem*, de la boca a l'orella. La comanda era de gran interès segons el premi de cent lliures que li deixa al Doctor Pérez¹⁵, segurament el confessor que l'escoltà en aquell darrer moment i que devia fer complir aquelles secretes disposicions finals; la marquesa no volia oblidar a ningú.

Les darreres voluntats registrades al testament ens permeten conèixer els manaments i costums íntims d'una dona de la noblesa valenciana davant de la imminència de la mort: des de les diferents clàusules testamentàries que es refereixen als béns que deixa a persones i institucions fins als ritus que vol que li siguen practicats després de morir. Així, les cerimònies fúnebres es mostren amb tota claredat a través de la voluntat i disposicions d'una dona influent, rica i religiosa, que ha viscut a la València de la segona meitat del segle XVII.

Elfa Rocamora, no havia tingut fills dels dos matrimonis que havia celebrat; els seus germans també havien mort sense tindre fills abans que ella; la mare, Isabel de Vallebrera (ca. 1605 -1666) vivia aquells darrers dies de desembre de 1665, encara que ja era major i va morir uns dies més tard, el mes de gener de l'any 1666¹⁶. La posició social d'Elfa Rocamora a la ciutat de València havia estat molt rellevant: havia educat i considerava com a fills a Baltasar, Lluïsa, Fèlix, Manuela i Inés Pardo de la Casta. Lluïsa es va casar amb Giner Rabassa de Perellós, primer marquès de Dos Aigües; Baltasar, hereu dels senyorius d'Alaquàs, Bolbaite i Torreagüera tenia molt de prestigi a la ciutat on havia eixit insaculat en la bossa de nobles i cavallers l'any 1663, sent més tard, per dues vegades, nomenat virrei de Mallorca¹⁷. Fèlix va ser governador de Cremona, a

¹⁵ «[...] quiere y es su voluntad que al dicho Doctor Francisco Pérez se le den 100 libras para lo que le tiene encomendado ad aurem...». Francisco Pérez devia ser el seu confessor. És també un dels marmessors elegits per la marquesa per vigilar el bon compliment de les seues disposicions; és «presbytero capellan primero y penitenciario» del col·legi del Corpus Christi. Rep les darreres disposicions per part de la marquesa poques hores abans de morir. Està present quan es fa l'inventari de béns; també acudeix a la subhasta pública per vigilar la venda dels objectes propietat de la marquesa; rep una xicoteta indemnització per part del col·legi perquè quan assisteix a la subhasta no pot rebre l'almoïna que reben tots els sacerdots quan assisteixen als Oficis del Col·legi. No obstant, renuncia més tard a les 100 lliures que la marquesa li havia deixat per complir les seues darreres voluntats.

¹⁶ Isabel Maça de Liçana i Vallebrera havia casat amb el primer comte de la Granja i va exercir els seus drets sobre aquest lloc a més de Moixent, Novelda i el castell de la Mola, com a béns vinculats a la seua herència. No obstant, la seua mort el mes de gener de 1666 i la mort dels seus fills sense descendència provocarà alguns plets entre diferents familiars que presentaran els seus drets a l'herència.

¹⁷ FELIPE ORTIZ, A.: *Insaculación y élites de poder en la ciudad de Valencia*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1996, p. 163.

Itàlia; i Inés es va casar amb el marquès de l'Escala, senyor de Manises. A més, uns anys més tard, una altra Inés, la filla de Giner Rabassa i Lluïsa Pardo es casarà amb Manuel Cernesio, segon comte de Parcent. Entre les amistats d'Elfa Rocamora a la ciutat de València es comptaven els comtes de Cirat, el senyor de Nàquera, el baró de Cortes¹⁸, etc. De la lectura del seu testament podem deduir que Elfa Rocamora no tenia grans obligacions familiars; de fet, els béns que deixa a les filles dels marquesos de Dos Aigües, La Casta, Cortes, Cirat..., són testimonis de record, objectes personals¹⁹. És evident que es va sentir amb plena llibertat a l'hora de llegar els seus béns lliures per a obres de caritat, acció que es jutjava conforme amb les intencions divines.

No coneguem estudis on s'haja fet una comparació significativa entre els llegats testamentaris de dones de l'aristocràcia que tenen fills, i per tant compromisos familiars; i aquelles altres dones, també nobles, que no han tingut fills i per tant se senten més lliures a l'hora de decidir les seues donacions. Serà molt interessant conèixer les diferències entre els llegats testamentaris d'aquelles que tenen hereus directes i aquelles altres que donen els seus béns a institucions i persones amb les quals no tenen una relació familiar. I és fàcil deduir que en una societat tan confessional com la valenciana de la segona meitat del segle XVII, en el cas d'aquestes dones nobles, sense fills, però poderoses i riques, l'Església catòlica podia, si arribava a convèncer-les, oferir-los un lloc on refugiar-se a l'arribar la mort a canvi que els seus béns s'empraren en obres de caritat i per a bé de la seua ànima. En aquests casos, l'Església podria administrar els béns de la persona difunta i servir-se'n d'ells per afirmar el seu poder social i religiós. I com a premi, com més gran fora el llegat de la persona que estava a les portes de la mort, més ostentós seria el seu funeral²⁰.

És fàcil deduir que el testament i les darreres disposicions que pren la persona que mor li oferien tranquil·litat, a més d'esperança; també és lògic pensar que, a l'expressar aquestes darreres voluntats, s'hi feien valdre pràctiques religioses, culturals, socials o econòmiques, pròpies de l'educació de la persona

¹⁸ Luis Pallàs, senyor de la baronia de Cortes va ser elegit per la marquesa com a marmessor del seu testament, al costat dels rectors i síndics del col·legi del Corpus Christi (*Libro de la Administración...*f. 1).

¹⁹ Elfa Rocamora no tenia familiars directes. Aleshores va decidir deixar alguns presents a Lluïsa i Inés, filles del seu segon marit i a les filles d'aquestes. També a Teresa, filla de Baltasar Pardo; a la seua cunyada, Isabel Marrades, i a altres dones que tenia a prop.

²⁰ ATIENZA HERNÁNDEZ, I.: «Mujeres que mandan: aristócratas y ciclo vital en el siglo XVIII», *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*. MORANT, I., (Dir). Cátedra, Madrid, 2005, p. 457-476. La lectura d'aquest article ens ha servit de referència per conèixer els cerimonials que seguien algunes dones de l'aristocràcia espanyola un segle més tard, durant el segle XVIII.

que feia el testament. Aquests darrers moments també podien mostrar la independència personal de qui testava o posar de manifest les influències que familiars o institucions podien exercir. Els notaris vigilaven que tots els actes s'ajustaren al sistema jurídic oficial; però la persona que testava, Elfa Rocamora en aquest cas, devia tindre en aquells dramàtics moments la pressió de fer allò que s'esperava d'ella; i segurament als seus voltants també hi havia gent que volia influir i insistia perquè elles mateixes o altres persones o institucions foren beneficiades en aquell moment únic. També devia ser evident que tot el cercle més pròxim a la marquesa esperava conèixer amb ansietat les seues darreres decisions per si resultaven beneficiats.

Així, quan hem llegit les disposicions hem pogut comprovar que Elfa Rocamora es mostra cauta i realista en allò que es refereix als senyories vinculats a la seua família, on ella no podia canviar l'orde successori, i per això diferencia clarament a qui corresponen aquests:

«[...] dexa y lega a la dicha Doña Isabel de Vallebrera condesa de la Granja su madre por todo y qualquier derecho... el lugar de Agost y una Venta situada en el presente Reyno de Valencia que después de los días de dicha Doña Isabel llama en el vinculo de dicho lugar y Venta a don Luys Pallas señor de Cortes...

Item dexa i lega a la dicha Doña Isabel de Vallebrera condesa de La Granja su madre de vida solamente el Lugar y Condado de la Granja con el titulo de la casa y condado de la Granja y seguida la muerte de su madre llama a Don Gerónimo Rocamora teniente de Gobernador de la Ciudad de Orihuela y a sus hijos y descendientes de aquel»²¹.

Tanmateix, tots els altres béns, els lliures, els que li pertanyen i pot decidir sobre ells, els deixa quasi tots a la seua ànima a través de les figures jurídiques aconsellades per l'Església: fundacions, obres pies, beneficis..., i nomena com a administradors perpetus d'aquelles darreres voluntats al rector i col·legials del Corpus Christi de València²².

²¹ *Libro de la Administración...* f. 3v a 4r.

²² *Ibidem*, f. 1, «[...] y a requerimiento del señor Joan Baptista Fos sindico del colegio del Corpus Christi en el qual testamento dexa por heredera de sus bienes a su alma y Administradores a los Señores Rector y Colegiales perpetuos de dicho Colegio de Corpus Christi los quales aceptaron dicha administracion empero con beneficio de inventario y con clausula expressa de poder renunciar a dicha administracion siempre y quando les pareciere no ser de util al Colegio...».

Aleshores, per a aquelles persones representants de la institució beneficiada, conèixer totes les propietats de la marquesa es convertia en la primera tasca que calia portar endavant; així, ràpidament, tres dies més tard del soterrament de la marquesa i una vegada publicat el testament, es va iniciar la confecció de l'inventari dels béns que li pertanyien com a pas previ per l'acceptació de l'herència.

Les riqueses que es trobaren integrarien la nova fundació o Administració d'Elfa Rocamora. La seua capitalització, mitjançant la confecció d'un inventari i la posterior venda de tots els béns registrats per invertir-los en censals, permetria que es compliren totes les disposicions testamentàries. Els béns mobles, especialment els diners, i les rendes que proporcionaven els censals que li devien moltes persones de les ciutats de València, Xàtiva, Algemés o Oriola, constituïrien el capital que permetria subvencionar l'Administració²³. També es reclamaria la devolució dels diners que la marquesa havia prestat a interès a diferents persones²⁴. D'aquesta manera, durant més de dos segles el col·legi del Corpus Christi administrà el llegat d'Elfa Rocamora i gestionarà el seu capital per a aconseguir béns espirituals per a la seua ànima. La fundació d'una Administració piadosa i caritativa serà la figura jurídica que s'elegirà perquè es compleixen les seues darreres voluntats²⁵.

Però abans de tot era necessari soterrar el cos mort de la persona que havia regalat tots els seus béns a l'Església. Calia oferir-li uns actes fúnebres a l'altura de la seua generositat; era la primera condició fixada al testament de la marquesa. Calia acomiadar-se d'aquell cos.

Així, la lectura d'aquell document ens permet extraure informació de tots els actes relacionats amb la mort: en primer lloc, els ritus fúnebres i els rituals dels difunts que organitza, dirigeix i controla amb rigor l'Església catòlica; també podem constatar la voluntat del difunt per fer-se present perpètuament a partir de les misses, obres pies, almoines, fundacions, obres constructives religioses, que llega. I per descomptat, la gestió d'aquesta empresa administrativa religiosa

²³ *Libro de la Administración...*f. 4r. «[...] quiere que dichos administradores agan inventario y almonedas de todos sus bienes y de lo procedido de aquellas se aga cargamento de censo, censales en parte segura para que la renta de dichos censales se agan las cosas...»

²⁴ *Libro de la Administración...*f. 11r. «[...] en un desvan de la casa se hallo... ocho paños de ras de historia que eran del marqués de Quirra y lo tenia en empeño dicha Marquesa...»

²⁵ SCHULTZ VAN KESSEL, E.: «Vírgenes y madres entre el cielo y la tierra. Las cristianas en la Edad Moderna», *Historia de las mujeres. Del Renacimiento a la Edad Moderna*, vol. 3, DUBY, G., PERROT, M., (Dir.), Taurus, Madrid, 1993, p. 200-202.

i social i la necessitat continuada d'aconseguir diners per al seu manteniment, ens posa sobre avís del treball de notaris, banquers, administradors, venedors i compradors en les subhastes públiques, tractants d'or i d'argent, arrendataris, censalistes, administradors dels crèdits a interès, escrivans i, fins i tot, compradors i venedors d'esclaus, com podrem comprovar més endavant.

El testament d'Elfa Rocamora també ens descobreix els canvis produïts en el perfil ideològic de l'Església catòlica durant la Contrareforma²⁶. Dècades d'educació religiosa, després del Concili de Trento, han creat un sistema moral que propicia l'estabilitat econòmica de l'Església a través de rebre herències de fidels catòlics que consideren que la donació dels seus béns és una condició fonamental per la salvació espiritual. Aquest model d'actuació es repetirà de forma sistemàtica durant desenes d'anys: la persona que expressa les darreres voluntats vol ser soterrada en una capella o a un altre lloc del temple; també desitja que se li resen misses perpètuament i vol gaudir de les oracions i dels cants dels sacerdots; i ara, a més, Elfa Rocamora, d'acord amb les influències dels místics de l'època, també exigeix que a les seues fundacions religioses s'expose el Santíssim Sagrament, un exemple espiritual de la devoció personal²⁷.

La sepultura en un espai concret del temple, bé una capella, bé en una nau de l'església, es considera com una avantsala del cel i, per tant, per a les persones que creuen i viuen en aquell model simbòlic era també una declaració sobre el que pensaven sobre l'orde de l'univers, l'esperança de la salvació, l'eternitat... Probablement l'adverbi "perpètuament", aplicat a les exigències que fa Elfa quan vol que a través de les misses o fundacions es rese per la seua salvació, és la paraula més repetida al testament. Les expressions "per sempre" o "eternament" estaven implícites en les esperances de la persona que testava. La salvació de l'ànima necessitava de les oracions durant el temps d'espera abans d'arribar al cel; i calia acurtar aquest temps.

Elfa Rocamora és conscient que és noble i rica; que la riquesa ha assegurat el seu reconeixement social mentre vivia i considera de justícia reafirmar aquest poder en el moment de la mort. És probable també que pensara que havia

²⁶ LEBRUN, F.: «Las reformas: devociones comunitarias y piedad personal», *Historia de la vida privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 73-102.

²⁷ La pietat d'Elfa Rocamora, segons es llegeix al seu testament, s'expressa a través de devocions individuals, com la del Santíssim Sagrament. Les visites a l'Eucaristia adquireixen una gran importància al segle XVII quan es recomanava la visita diària als oratoris o a les esglésies per resar i adorar al Santíssim. Persones pietoses es tornaven per passar hores davant del Santíssim de forma que l'adoració no s'interrompera. El patriarca Joan de Ribera havia estat un gran defensor d'aquesta pràctica de pietat.

tingut aquest poder mentre vivia per exercir-lo en favor d'una causa elevada; però, amb tota seguretat, també devia pensar que era important exercir-lo en el moment definitiu de la mort, just al dictar les darreres voluntats, perquè la cessió dels seus diners o la major part d'ells a una causa noble li permetria, a més de salvar la seua ànima, continuar comportant-se com una aristòcrata.

Així, mostra la voluntat d'ajudar als membres de la seua família amb el desig que continuen gaudint d'una posició de respectabilitat, influència i poder en aquell grup social. Amb la cessió dels béns lliures, Elfa, s'assegura que està servint a l'honor de la seua família amb donacions, la memòria de les quals, perdurarà al llarg dels temps. Amb la fundació d'institucions de caritat i d'atenció social, com hospitals o cases d'òrfenes, també pensa que aquestes obres de caritat l'ajudaran a guanyar el cel. En el testament està implícita la doctrina de la intercessió pels difunts, el culte als sants o a les ànimes per arribar a la glòria. Elfa està convençuda que les riqueses que deixa per a bé de la seua ànima la salvaran amb rapidesa del purgatori i li permetran arribar al paradís, amb Crist, on tindrà la visió de Déu en la seua divina essència, evitant els càstics que s'anunciaven pels pecadors²⁸.

La marquesa deixa hereva a l'ànima amb la condició que les institucions eclesiàstiques que usufructuaran i disposaran dels seus béns resen per ella. Les darreres disposicions la conforten perquè al desprendre's de les riqueses espera a canvi la glòria eterna. Però els cabals també són esperats per la institució religiosa que els rep d'aquella persona rica. Amb ells es facilitarà també la vida quotidiana de les persones d'aquesta institució. I la fortuna d'Elfa Rocamora és gran. A l'inventari que es realitza a la seua casa de la parròquia de Sant Martí es posen damunt de les taules bosses de monedes d'or i argent, valencianes i castellanques; s'exhibeixen dotzenes de pintures amb els seus marcs; es fa la relació dels crucifixos d'argent i or; també de rosaris artístics (estem en els moments en què s'inicia aquesta devoció); i a més es trau de les arques tota mena de roba i parament de casa que es pensa que tindrà un bon preu de venda en les subhastes públiques. El poder terrenal es demostra també amb tota la seua integritat a l'inventari: drets senyoriais, cases, terres, criats, joies, carrosses...

²⁸ ARIÈS, P.: *El hombre ante la muerte*, Taurus, Madrid, 1999. És una investigació magistral entorn del tema de la mort: la imatge, la literatura, l'actitud de les persones, els ritus familiars de la mort, la protecció dels difunts a les sepultures de les esglésies; la seguretat per a l'altra vida gràcies a les misses o les pregàries pels morts; l'espera de l'ànima, etc. Recomanem la lectura d'aquest llibre que permet la contextualització cultural, religiosa i social de la mort al llarg del temps i, per tant, la comprensió del comportament de persones, com Elfa Rocamora, que mor a la segona meitat del segle XVII.

Les cerimònies que mana que li facen posen en relleu el poder de la noblesa. Ella, a través de cada una de les clàusules testamentàries fa patent el valor del seu cos i de la seua ànima; el pes de la família, la importància dels fets caritatius; la relació amb els clergues, amb els criats; la posició social dels esclaus. Les disposicions testamentàries mostren la situació que ocupa cada grup social dintre d'aquella societat estamental.

Les decisions protocol·litzades que vol que es complen amb el seu cos són un exemple de les cerimònies que s'observen davant del cos difunt; també respecte al tractament simbòlic i espiritual de l'ànima i per descomptat, de les iniciatives que afecten els familiars que estan més a prop i a les persones que conviuen amb ella. També ens adonem dels serveis que l'Església presta als difunts tenint en compte que els funerals d'una persona són uns dels actes socials més importants per qualsevol família. El cos present del mort congrega a tots els seus; significa el darrer moment, l'acomiadament final. Se sap que el difunt ha expressat les seues darreres voluntats; Elfa és una persona acabada; són moltes les persones que anhelan conèixer les seues decisions. Als voltants del cos difunt s'arremolinen expectants les persones que pensen eixir beneficiades en el testament. Pels criats, a més, és probable que el que esperen escoltar quan es faça públic el testament es convertisca en el regal més important que rebran mai.

Els parents, les persones amigues, els criats; el confessor, els sacerdots que es reuneixen per fer les darreres oracions; els pobres que esperen donatius..., observen el taüt; tots acudeixen a la processó fúnebre des de la casa familiar a la parròquia; des del temple parroquial fins al col·legi del Patriarca; després, els darrers passos cap a la sepultura, just abans de col·locar la llosa. Tots són conscients que a partir del soterrament els sacerdots que administren el temple tindran cura del cos sepultat pels segles dels segles, fins al Judici Final²⁹.

EL COS DE LA DIFUNTA: ELS ESPAIS I ELS RITUS DEL DOLOR

Elfa Rocamora explica amb molta claredat què vol que facen amb el seu cos després del traspàs; amb minuciositat projecta el teatre i les escenes de la mort. El cerimonial a seguir ordenat a les disposicions testamentàries exemplificaran

²⁹ *Ibidem*, p. 67-83. Es pot llegir sobre els testadors i les raons per les quals volen ser soterrats a les esglésies.

el poder de la marquesa de la Casta. Elfa Rocamora no havia complit el que s'esperava d'ella com a dona: deixar hereus que perpetuaren els vincles de la memòria familiar; no obstant això, ara té la darrera ocasió per a disposar d'uns protocols que deixaren testimoni de la seua memòria:

«[...] elijo sepultura en dicho Colegio del Corpus Xristi en el puesto que querrán dichos Reverendos Colegiales perpetuos vestida del habito de Nuestra Señora del Carmen y que el cuerpo sea llevado en ombros por quatro gentileshombres de su casa y que a cada uno de aquellos se les de diez libras por dicha función y que el cuerpo sea puesto en un ataút por afuera de raso negro y dentro de tafetán blanco Y que el entierro sea con intervención general de las Parroquias de San Martin y S. Andres que en la de S. Martin se le diga una misa cantada de la concepción de la Madre de Dios en la de San Andres otra misa cantada de S. Joseph y en el Corpus Christi misa cantada de la Asumpcion a canto de órgano y letania asimismo»³⁰.

Decideix sobre el taüt; explicita les parròquies que deuen participar en el soterrament; es manifesta sobre el trasllat del seu cos; decideix sobre la seua mortalla. Una vegada arribara el seu cos a la porta del col·legi del Corpus Christi, mana quins membres de la seua família deuen traslladar-la a la sepultura; també decideix sobre els diners necessaris per a pagar les despeses del dia del soterrar o les misses que es resaran a les parròquies de València per la seua ànima i la de tots els difunts. També estableix el cost de cadascuna de les misses:

«[...] tomo de sus bienes para su alma y de los fieles difuntos seiscientas libras de las cuales quiere le pague el gasto de dicho entierro que lo que sobrare sea distribuydo en misas rezadas con limosna de a 3 sueldos, 6 dineros por cada una repartiéndolas en Yguals partes por las Parroquias de Valencia y en doble porción a la de S. Martin».

Una vegada produït el traspàs era costum que la família de la difunta donara avís a totes les parròquies i institucions eclesiàstiques o civils que eixien beneficiades en el testament. Així, les disposicions testamentàries amb les referències al taüt, les processons dels capellans de les parròquies acompanyant el seguici mortuori des de la casa de la finada fins a l'església; els oficis religiosos dels monjos als convents i esglésies beneficiades per les seues comandes; la missa

³⁰ *Libro de la Administración...*, f. 1.

cantada a l'arribada a la capella del Patriarca; el trasllat del cos a la sepultura; les teles elegides amb els colors simbòlics del dolor per al taüt i el cadafal; la vestimenta del darrer viatge..., es converteixen en imatges de la mort però també en la representació del poder de la persona que acaba de morir.

Les pompes fúnebres entre les persones nobles revesteixen gran brillantor. La marxa del difunt es concep com un espectacle en el qual participen, com a actors o com espectadors, tots els membres de les comunitats parroquials; també les institucions civils i els familiars del difunt³¹. És fàcil imaginar l'itinerari de la processó funerària des de l'església de Sant Martí fins a la Capella del Corpus Christi: el cos de la difunta acompanyat pels representants de totes les parròquies de la ciutat, especialment pels capellans de Sant Martí i Sant Andreu, camí obligatori de la processó funerària entre la casa mortuòria i el col·legi del Patriarca; també pels membres de tots els convents³² als què havia deixat almoines: els sacerdots en processó per davant d'un carro mortuori tirat per cavalls engualdrapats per una tela de llana o seda de color negre; el taüt, a dalt del carro; els vestits negres i els ciris dels pobres i altres persones de les institucions de caritat que anaven darrere; els membres de la confraria de Nostra Senyora del Carme³³, institució a la qual pertanyia la marquesa; els amics i coneguts; les persones que assisteixen com espectadores de l'enterrament. I a més el soroll de les campanes de les parròquies i convents que toquen per la difunta. Tots tenen cura dels ritus i detalls de la mort. L'espai del carrer que va des de la casa mortuòria fins la capella del Corpus se santifica amb tanta gent que resa i que acompanya el seguici fúnebre. Imaginem els hàbits dels acompanyants, els ciris, els vestits dels nobles o dels pobres que es dirigeixen al col·legi del Corpus; els resos, els cants a l'entrar a la capella; els ministrils i músics professionals amb els seus instruments; la gent curiosa que seguia expectant la carrossa de la difunta. És evident que les 600 lliures que Elfa Rocamora deixa perquè es gasten en aquells moments serveixen per mostrar la notorietat de la marquesa. Les imatges del soterrament són símbols de reconeixement d'Elfa Rocamora i també expressió del dolor que li demostren les persones i institucions que hi assisteixen.

³¹ LEBRUN F., «Las reformas: devociones comunitarias...», p. 88-89.

³² *Libro de la Administración...*, f. 1. «[...] y las restantes siete mil [misas] se distribuyan por iguales partes en los conventos esto es en el de S. Domingo, en el Pilar, en S. Francisco, en el Carmen, en la Merced, en el Remedio, en Santa Monica, en las carmelitas descalzas, en los trinitarios descalços, en San Sebastian, en el Convento de Nuestra Señora del Olivar de la villa de Alaquas».

³³ A la casa d'Elfa Rocamora, com a testimoni de la seua pertinença a la confraria de la Verge del Carme, es troben «dos escapularios y punta de jubon de estameña del Carmen; otro jubon y punta de estameña del Carmen, unas basquiñas, jubon y escapulario de rajuela del Carmen». Al seu testament també deixa a Teresa Nadal, la criada més beneficiada a les seues disposicions «el santico de la Virgen del Carmen» (*Libro de la Administración...*, f. 5v).

Però hi ha una cosa més: el desig personal de recórrer aquell itinerari des de casa fins al temple i reposar per sempre en ell posa en evidència que el soterrar i el dolor que comportava es posa en mans de les institucions religioses. Seran elles les que rebran a la porta del Col·legi el cos de la difunta.

Quan s'entra en el temple, el color negre, que s'ha generalitzat al segle XVI com a símbol visual del dol, ho envolta quasi tot. El color blanc, símbol de puresa, s'utilitza a l'interior del taüt.

«[...] y que el cuerpo sea puesto en un ataut por afuera de raso negro y dentro de tafetán blanco»³⁴.

Quan es deposita el cos de la marquesa sobre un túmul es pot veure que els teixits amb què ha estat vestit el seu cos són humils:

«[...] vestida del habito de Nuestra Señora del Carmen...»³⁵.

La seua és una mortalla de gran sobrietat, on no falta l'escapulari de la confraria del Carme que assegura la salvació.

Des de l'entrada del cos a la capella del Col·legi estan complint-se unes normes que han estat escrites uns anys abans pel patriarca Juan de Ribera. Figuren a les *Constituciones de la Capilla del Colegio y Seminario del Corpus Christi*³⁶. El capítol LXXXII tracta «De los entierros» i ens mostra les normes que se segueixen en la litúrgia dels difunts que són soterrats a la seua capella. Aquestes normes ens expliquen que els ministres de la capella «no han de salir al pórtico a recibir los cuerpos; y mucho menos traerlos de sus casas; este ministerio lo hayan de hacer los clérigos de las parroquias»³⁷. És per aquesta raó que Elfa Rocamora ha encarregat previamente als capellans de les dues parròquies més properes a la seua casa que participen en el funeral. A més d'oficiar misses cantades per la seua ànima els ha demanat també que acompanyen el seu cos des de la casa on ha mort fins al col·legi del Patriarca.

³⁴ *Ibidem*, f. 1.

³⁵ *Ibidem*, f. 1.

³⁶ *Constituciones de la Capilla del Colegio y Seminario de Corpus Christi*. En Valencia por Bernardo Nogués, junto al molino de Rovella. Año 1661. Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Les *Constituciones* estan redactades pel patriarca Joan de Ribera i contenen 85 capítols amb un total de 168 fulls. Es poden consultar a: <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.do?id=12522>

³⁷ *Constituciones...*, capítol LXXXII, ítem 10, f. 156.

Al dipositar el cos en la Capella resen la darrera plegària. A partir d'aquell moment els capellans de Sant Martí i Sant Andrés es retiren; de seguida, els col·legials del Patriarca organitzen la seua litúrgia de difunts.

Les *Constituciones*... ens donen informació sobre aquells moments: «...considerando el inconveniente que resultaria de que los dichos clérigos de las Parroquias hiziessen el Oficio de Muertos esta nuestra Capilla por ser ella tan pequeña, y el Coro tan estrecho, que sería impossible celebrarse con decència la Missa, y demás oficios de cuerpo presente: hemos convenido con nuestra Metropolitana Iglesia, y con todas las Parroquias, que ellas traygan el cuerpo, y lo pongan en el Cruzero de la capilla mayor, y allí le digan un Responso, el qual acabado se vayan todos a sus Yglesias. Y porque no sean defraudados de la limosna que tuvieran si dixeran la Missa, se les de a cada uno dos sueldos, que es lo que les cupiera, si se hallaran al officiar la Missa. Y assí querran que esten obligados los que quisieren enterrarse en esta nuestra Capilla, de guardar esta dicha concòrdia, y pagar la dicha cantidad. Lo que entendemos assi en respeto de los Ministros del Colegio, y Capilla, como de las personas de fuera»³⁸.

Segons les *Constituciones*..., una vegada dipositat el cos d'Elfa Rocamora al creuer de la capella major i resat el respons ordinari per part dels sacerdots que l'havien acompanyat fins aquell lloc, s'hi iniciaria la missa de cos present amb l'assistència de tots els membres del col·legi del Patriarca, amb els cants i amb la música dels ministrils que acompanyaven les misses cantades.

En finalitzar la missa solament faltava que

«[...] el cuerpo sea llevado en ombros por quatro gentileshombres de su casa y que a cada uno de aquellos se les de diez libras por dicha función y ...elijo sepultura en dicho col·legio del Corpus Xristi en el puesto que querrán dichos Reverendos Colegiales perpetuos... i es su voluntad que en la sepultura que se le diere en el Colegio se le ponga losa...»³⁹.

Les *Constituciones* de la capella del col·legi del Corpus Christi manifestaven amb molta exactitud els llocs destinats al soterrament dels sacerdots, els col·legials i els capellans primers i segons, en els dos grans «vasos» situats en el cos de l'església fora de la capella major i del creuer. No obstant això també es va disposar que «... si bien permitiremos que si alguna persona fuera señalada

³⁸ *Constituciones*..., capítol LXXXII, ítem 11, f. 156.

³⁹ *Libro de la Administración*, f. 1 i f. 6v.

en virtud o letras, y por devoción, quisiere enterrarse con los sacerdotes, o instituyese algun sufragio perpetuo en esta nuestra Iglesia, a tal se le permita enterrar en uno de los sobredichos vasos, qual pareciere convenir a la persona i sufragio, a juyzio del Rector y cinco sacerdotes». I encara es deixava oberta una altra possibilitat per poder sosterrar-se al temple: «... si algun devoto quisiere enterrarse en el cuerpo de la Iglesia, no fabricando vaso, sinó solamente sepultura, se le permita... y si quisiere tomar la capilla de Nuestra Señora de la Antigua, la de San Mauro, o la del Angel de la Guarda, o la de San Vicente Ferrer, ha de dexar sufragios instituydos en esta madre Iglesia, cuya limosna importe para los Ministros, por lo menos quinientas libras de renta; y assi mismo otras trescientas libras de renta para gastos de dicha Iglesia...»⁴⁰.

Elfa Rocamora compleix les condicions que va deure pactar amb el rector del col·legi del Patriarca temps abans de la seua mort. Així, una vegada col·locat el seu cadàver al creuer de l'església és evident que aquest ja pertany al temple. Solament faltava complir les darreres disposicions: quatre gentilhomes de la seua família porten el cos per l'interior de la nau, des del creuer fins a la sepultura. Els col·legials de la capella, unes cent persones, amb els vestits rituals i oracions acompanyen la darrera processó fúnebre per l'espai cerimonial. Són homes de la seua família els que porten el cos d'Elfa a la sepultura i entreguen el seu cos a l'Església. Després, es cantarà el miserere i es resaran les últimes oracions mentre el cos de la marquesa es diposita a una sepultura individual que es cobrirà per una llosa on segurament es va posar «el nombre y el escudo del que allí se enterrara»⁴¹. Tot està reglat. El cos de la marquesa quedava protegit dintre de l'espai sagrat del temple fins els finals dels temps. Representants de totes les institucions religioses i públiques de la ciutat donarien per sempre testimoni de tot allò que s'havia fet aquell llunyà 20 de desembre de 1665.

Els següents dies, els monjos i les monges dels monestirs de la ciutat; els frares dels convents i els sacerdots de les parròquies i del col·legi del Corpus Christi seran els protagonistes de les exèquies⁴². A més, la mort d'Elfa Rocamora també havia estat comunicada, mitjançant missatgers, als rectors i als vassalls

⁴⁰ *Constituciones...*, capítol LXXXII, «De los entierros», ítem 1, f. 154.

⁴¹ *Constituciones...*, capítol, LXXXII, «De los entierros», ítem 6, f. 155.

⁴² Els sacerdots del col·legi del Patriarca, complint els articles de les constitucions escrites per Joan de Ribera no resaven amb pressa els ofícis de difunts per no defraudar a les ànimes que havien deixat almoines perquè pogueren «[...] salir antes de las rigurosas penas que padecen en el Purgatorio... Y se deben acordar los tales Ministros que la intención del difunto y el fin que les movió a dotar los tales sufragios fue ser socorridos de tan grande afliccion, como es la que padece; y por el consiguiente que es cosa injusta llevar la limosna que el aplico por el dicho fin, sin satisfacer a su voluntad y necesidad».

dels seus senyorius i d'altres territoris familiars amb els quals tenia relació. A La Granja, Agost, Novelda⁴³, Moixent, Alaquàs, Oriola..., a les parròquies i convents d'aquests llocs, durant les setmanes següents, se celebraran misses cantades i funerals. Tots resaran per la salvació de la marquesa i esperaran rebre a canvi les almoines corresponents.

Les exèquies i cerimònies del dia de l'enterrament i les setmanes posteriors formen part d'un protocol cerimonial que es complia per part de la seua família i també dels marmessors nomenats per la marquesa. Tots intentaran que quede memòria de les imatges visuals viscudes a la casa mortuòria, als carrers, a la capella on va ser soterrada; i cadascú dels acompanyants donaran testimoni al llarg del temps dels detalls de l'acompanyament del cos difunt pels carrers de la ciutat i a l'interior del temple. La mort és un fet universal però les cerimònies del dol, les seues pràctiques, les formes fúnebres, i, fins i tot, els seus símbols, no es manifestaven de la mateixa manera per part de tots. Cos, dol, cerimònies, músiques, diners, beneficis, salvació, luxe, eternitat..., envolten la mort d'una dona noble i canalitzen les emocions fúnebres. Elfa Rocamora havia previst els actes rituals i el simbolisme d'aquells dramàtics moments; era una obligació tan evident per a una dona rica que tot, fins al mínim detall, havia estat fixat en les darreres voluntats.

I ara, una vegada soterrat el seu cos, es fa públic el testament; és el moment de complir els últims desitjos. Molts sacerdots sense beneficis eclesiàstics acudeixen esperançats a les parròquies a informar-se sobre el nombre de misses que la marquesa ha deixat per bé de la seua ànima; tots són conscients que es poden mantenir durant unes setmanes amb el salari de les misses i les obres pïes que la persona rica havia manat que se li feren. També és el moment en què els sacerdots adquireixen el control d'organitzar tots els actes en nom de la difunta. Tots ells rebran a canvi de les misses i resos una remuneració. I és fàcil pensar que els rectors dels convents i de les parròquies; també de les institucions de caritat de la ciutat i d'altres institucions devien estar molt pendents de la lectura del testament; també de les lectures dels testaments dels personatges més rics de la ciutat, especialment quan els arribava el rumor de què la persona que acabava de morir havia deixat els seus béns per benefici de la seua ànima. Aquests béns es convertiran en la darrera obra de misericòrdia de la persona difunta; en una mostra de la seua generositat; en un

⁴³ Elfa Rocamora havia fundat un altre benefici amb el títol de Nuestra Señora del Remedio a Novelda el 6 d'agost de 1662. Quasi dos-cents anys més tard, el 1842, la *Gazeta de Madrid* emplaçava a aquelles persones que consideraven que tenien dret sobre els béns d'aquell benefici (Novelda, 11 d'abril de 1842).

testimoni inequívoc de pietat i d'amor al pròxim que bé mereixia que tots els que es beneficiaven de la seua decisió intercediren per ella davant de la Cort Celestial. També era just que reberen a canvi una compensació, merescuda pels testimonis de record perpetu que estaven disposats a fer⁴⁴.

LES DECISIONS PER SALVAR L'ÀNIMA PER AL CEL. EL LLOC DE DESCANS ETERN, LES MISSES, LES FUNDACIONS

Elfa Rocamora vincula el seu cos difunt al col·legi del Patriarca, probablement la institució eclesiàstica més prestigiosa de la ciutat de València d'aquests anys⁴⁵ i ho fa a causa de la fama del fundador, Joan de Ribera (1532-1611). El prestigi de l'arquebisbe de València i la seua fama de sant decantaria l'elecció de la marquesa per ser sepultada al Col·legi abans que a Oriola, al lloc on estaven enterrats els seus familiars, o bé al convent de l'Oliver d'Alaquàs, on se soterraven els Pardo de la Casta.

El motiu principal per ser soterrada a prop d'una persona que tenia fama de sant era assegurar-se la seua protecció⁴⁶. L'antic arquebisbe de València protegiria per sempre el cos mortal de la difunta, especialment el darrer dia, el del Judici Final, el dia de la Glòria Eterna.

La sepultura al temple del Patriarca conserva a partir d'aquell moment el cos finit de la marquesa que quedava protegit per la proximitat física dels cossos dels sants soterrats a l'església i també de les moltes relíquies que atresorava el temple⁴⁷. Les relíquies són un símbol de seguretat.

Una vegada assegurada la protecció del cos calia tindre compte del més important, l'ànima. És necessari resar per ella; mai s'ha d'oblidar; és necessari que se la recorde per sempre mitjançant les oracions però també a través de fundacions i obres pïes⁴⁸. L'Església, la comunitat, els fidels, deuen resar per ella contínuament.

⁴⁴ ARIÈS, P.: *El hombre ante...*, véase «...los nuevos ritos, el papel del clero, la procesión de clérigos y pobres, el cuerpo disimulado por el ataúd, el servicio de la Iglesia el día del enterramiento, los servicios durante los días siguientes al enterramiento...», p.139-151.

⁴⁵ El Reial Col·legi del Corpus Christi va ser fundat per sant Joan de Ribera per formar a sacerdots segons les disposicions del Concili de Trento: «[...] presuponemos que lo que nos movió a escoger esta obra, entre otras muchas que pudieramos emprender, pias y religiosas, fue considerar lo que el Santo Concilio de Trento dize en la sesión 23, capitulo 18 (*Constitutiones...*, f. 1).

⁴⁶ ARIÈS, P.: *Ibidem*, p. 36.

⁴⁷ *Constitutiones...*, capítol XLVI, f. 81-82, «De las reliquias...», de las que se han de resultar muchos bienes espirituales y temporales a esta nuestra Iglesia, y casa, y particular ayuda, y sufragio a los que ministrasen, o se sepultaran en ella...».

⁴⁸ LEBRUN, F.: *Historia de la vida privada*, vol. 3, p. 97.

Així, Elfa Rocamora, cedeix la major part dels seus béns per una causa elevada: la salvació de la seua ànima. Ella espera la salvació individual, particular, personal, i està segura que les seues riqueses li ho facilitaran. A més, pensava que ajudaria a moltes persones gràcies a la seua generositat: a les misses que manava resar es celebrava el gran sacrifici, però l'almoina corresponent que s'entregava als sacerdots alimentaria a aquests durant mesos; també es beneficiarien els monjos i frares dels convents i, especialment, els col·legials de la capella del Corpus Christi, lloc on es formava a nous capellans. Gràcies a les donacions per construir edificis religiosos aquests es podrien finalitzar i Déu seria alabat en els seus altars. Els diners i l'administració econòmica que creava amb ells perpetuarien durant molts anys el seu nom i voluntats. I a més, també beneficiaria a tots aquells que regiren o foren contractats per a dur a terme treballs propis de l'administració dels seus béns: els constructors dels convents i temples per descomptat; però també una plèiade d'administradors, comptables, canvistes, compradors, venedors, pobres... També els malalts de l'Hospital General i moltes joves òrfenes a les quals deixava perpètuament una quantitat de diners anuals com a dot per ajudar-les a maridar. Tots els que reberen algun benefici estarien disposats a resar per la seua ànima.

Les disposicions testamentàries posen en evidència el conjunt de les creences personals d'Elfa Rocamora, però també el seu propi conjunt d'interessos. És difícil trobar un testament⁴⁹ d'una dona noble durant l'època del Barroc sense vincular les seues disposicions a la religió. La fundació del col·legi del Corpus Christi; les crides continuades de l'Església perquè s'ajudés a les causes de canonització de sant Lluís Beltran o de sant Pasqual Baylon o a la beatificació de Joan de Ribera⁵⁰; el prestigi de les moltes relíquies que arribaven a la ciutat i es dipositaven a les esglésies i a algunes cases particulars, afavorien el clima religiós i cultural de la ciutat de València que s'emocionava davant l'exaltació de les noves pràctiques religioses on els béns econòmics que es deixaven per a bé d'ànima ajudaven a l'exaltació de la fe. Aquestes disposicions, lligades a l'orde espiritual predicat per l'Església de la Contrareforma, fomentaven l'actitud

⁴⁹ *Ibidem*, p. 97. La redacció del testament es considera una vertadera pràctica de devoció que recomanen tots els autors espirituals. L'acte de testar se situa de manera directa en la perspectiva cristiana de la bona mort, donat que l'objectiu del testador no és tant arreglar de la millor manera els seus assumptes temporals, com preveure les condicions de la seua sepultura, reparar en la mesura de les seues possibilitats el mal ús que haguera pogut fer dels seus béns en vida i, especialment, assegurar-se mitjançant els llegats adequats i fundacions per a misses les oracions dels vius el major temps possible després de la mort.

⁵⁰ Sant Tomàs de Villanueva (1486-1555) va ser canonitzat el 1658; sant Luis Bertran (1526-1581) el 1671; sant Pasqual Baylón (1540-1592) va ser canonitzat el 1690; respecte al patriarca Joan de Ribera (1532-1611), encara que el seu procés es va iniciar poc després de la seua mort, va ser beatificat l'any 1796.

“esperada” de la marquesa que, vídua i sense fills, feia ús dels béns segons s’esperava de la seua bondat. Aquests béns deixats per bé d’ànima podien significar aconseguir l’objectiu desitjat de la salvació eterna mentre s’establí una relació directa i admirada entre els diners llegats i la caritat dirigida cap a altres persones. Al final, el que comptava era que la riquesa ben emprada segons l’Església catòlica li serviria a la marquesa per obtindre la Glòria.

Elfa Rocamora havia sentit dir que als pecadors se’ls amenaçava amb l’infern després de la mort, però l’ànima podia ser salvada amb la confessió; també amb penediment i especialment oferint a l’Església almoines per crear obres pies i fundacions; és a dir, deixant diners. La visió beatífica predicada pels teòlegs de l’època sobre com aconseguir la glòria celestial no es podia endarrerir per a aquelles persones que eren riques. Deixar els béns a l’Església accelerava l’arribada al cel. Per això no es deixa cap possibilitat de retardar el perdó dels pecats, fins i tot, comprant butlles de difunts, disposició que la senyora Elfa Rocamora també deixarà indicada al testament⁵¹. Les 8000 misses resades en poques setmanes a desenes d’altars de les capelles de les esglésies de la ciutat significava el benefici ràpid de poder apropar-se al cel a més de proporcionar una remuneració segura per a molts sacerdots que cobraven quatre sous per resar una missa⁵². Els llegats posen en relleu el poder de la marquesa en la terra; però també, l’esperança d’arribar al cel a través dels seus béns.

Així, Elfa Rocamora és l’artífex i la promotora, a través del testament, d’un conjunt d’operacions espirituals molt equilibrades entre les forces del cel i les possibilitats de salvació que li permeten els béns terrenals. Pagar per 8000 misses li donen la confiança de que la seua salvació es produirà en qualsevol moment. També devia confiar que l’autoritat i influència que adquiria quan donava més de 20000 lliures⁵³ a diferents institucions religioses es recolzava en una concepció molt clara d’ella mateixa com a penitent i persona caritativa que va a morir; també del lloc que havia ocupat en el món i de l’esperança confiada que la generositat mostrada al regalar els seus béns li facilitarien arribar a gaudir del cel. Un testament amb un llegat com el d’Elfa Rocamora és una manifestació excepcional de pietat personal i fervor religiós, però també demostra la capacitat i la il·lusió privada d’intentar regular els mèrits per arribar al paradís. La marquesa uneix hàbilment els seus béns i el premi esperat d’arribar

⁵¹ *Libro de la Administración*, f. 3r. «[...] y que dichos administradores tomen cada un año tres Bullas de defuntos por si y por sus padres».

⁵² *Ibidem*, f. 1. «[...] que por sus albaceas se le hagan celebrar ocho mil misas a 4 sueldos de limosna cada una».

⁵³ *Ibidem*, f. 70-83. La comptabilitat de l’any 1666, segons els comptes presentats per Francisco Juanes Aznar, el primer síndic de l’Administració d’Elfa Rocamora, registra que el capital a administrar ascendia a 21 392 lliures, 3 sous i 9 diners.

a la glòria; els combina la darrera setmana de vida per realitzar el que creu que serà el millor per ella com a dona i cristiana: deixar molts diners per a misses, per a fundacions i per a obres pies perquè això li donarà dret a gaudir de les oracions de l'Església. Evidentment, pensa que gràcies a la seua caritat altres persones eixiran beneficiades,... però sempre a través dels filtres de l'Església. El sacrifici econòmic és molt gran però també cal dir que ho fa al final de la vida, quan no anava a necessitar els diners que tenia.

«Quiere que por sus albaceas se le hagan celebrar ocho mil misas a 4 sueldos de limosna por cada una...»⁵⁴.

Després de les despeses de l'enterrament, els legats més piadosos són les misses que podien ser resades, cantades, perpètuas. Pel nombre de misses es pagarien 1600 lliures, una fortuna. Desitja que els diners de les misses es distribuïska entre tots els convents de la ciutat de València a més del convent dels mínims d'Alaquàs. Durant unes setmanes dotzenes de sacerdots ocuparien de forma organitzada els centenars d'altars de les esglésies amb misses i misses que es resaven una darrere d'una altra des de les primeres hores del matí; totes elles per la memòria de la marquesa de la Casta. Ella ho havia previst i desitjat per beneficiar-se de les oracions elevades per tots. L'obsessió per la salvació personal està sempre present.

Les 8000 misses ajuden a molts sacerdots. Per una missa resada rebien quatre sous; per una missa cantada dotze. Les *Constituciones* escrites pel patriarca Juan de Ribera expliciten les normes, el tractament, la duració d'una missa resada⁵⁵, també d'una cantada⁵⁶ i les persones que devien intervindre

⁵⁴ *Ibidem*, f. 1v.

⁵⁵ *Constituciones...*, p. 62, «[...]Item queremos, que en dezir las Missas rezadas aya orden, de manera que se comiencen desde primero de novembre, hasta postrero de marzo a la siete, y desde primero de abril, hasta postrero de octubre a las seys, teniendo el sacristan cuydado de señalarles los que han de dezir Missa antes del Oficio... y que queden por lo menos dos Missas para despues de acabados todos los Oficios...». Es prescriu també que «se puedan dezir en cualquiera de las cinco capillas, conviene a saber, en la de Nuestra Señora de la Antigua, en la del Angel de la Guarda, en la de San Mauro, en la de San Vicente, y en la de las Animas».

La quantitat de misses a resar era tan elevada que al capítol XXVI, "De las horas en que se han de abrir i cerrar las puertas de la capilla" també es diu: «ordenamos que las dos puertas desta nuestra Capilla, y la del Portico se abran por la mañana, media hora despues de aver salido el sol, y estar claro el dia, de manera que aya luz y claridad..., y que se cierre en quando de el reloj las doze horas de medio dia, si fuesen acabadas las Missas rezadas, y sino en acabandose de dezir. Item que por la tarde se abran dada la una, y se cierre un quarto de hora antes de aver obscuridad alguna», p.37.

⁵⁶ *Constituciones...*, capítol VI, p. 11-12, «[...] El sacristan tendra cuydado de advertir las Missas cantadas que se hubieren de dezir de los sufragios; y que se digan en los altares donde el fundador de dichas Missas ordenare y mandare. Para lo qual tendra en la sacristia una tablilla colgada, y en ella se pondran el primer dia de cada mes, todos los oficios que cada dia se han de celebrar en el, notando los que fueren dobles, semidobles, simples, o feriados, y assi mismo de los aniversarios, y Doblas... Esta a cargo de dicho sacristan señalar las personas que han de dezir los Misereres, Salves o Gozos guardando torno...».

i els instruments que interpretarien les músiques de les misses cantades⁵⁷.

A partir del moment que el Col·legi accepta els béns de la marquesa, l'administració constituïda a l'efecte en el Patriarca, portarà el compte fidel de les despeses i costos de les misses resades i cantades i d'altres oficis. Elfa insisteix també a fundar sis aniversaris per la seua ànima que devien ser anuals, cantats, i de forma perpètua..., i, si sobraven diners, es devien invertir en celebrar més misses resades.

«[...] cada un año perpetuamente por su alma y de los suyos seys Aniversarios cantados con musica y lo demas que sobrara de dicha renta y de todos sus bienes y herència entren en dicha administracion para missas rezadas...»⁵⁸.

També compra tres butlles de difunts⁵⁹ i vàries dobles per a ella i els seus pares:

«...una doble de primera clase de Nuestra Señora de Agosto. Item una Dobra de prima classe del Gloriosa San Joseph. Item otra Doble de primera classe de S. Theresa de Jesús. Item en otra de primera classe del seraphico S. Francisco...»⁶⁰.

Encarrega que se celebri perpètuament la festa de les quaranta hores l'endemà de sant *Bartolomé* i també vol que es rese un miserere cada any el primer diumenge de Quaresma. Per a les dues funcions religioses posa els preus: 18 lliures i mitja per a les Quaranta Hores; 4 lliures i mitja devia pagar-se pel Miserere.

La concreció dels preus per celebrar les funcions religioses ens indica que devien ser els preus establits en aquell moment. Desenes de religiosos i altres grups socials

⁵⁷ *Constituciones...*, f. 26-28, «[...] Sobre las misas cantadas... Que la capilla tenga siempre assalariado un juego de menestresiles, que sean en número de seys, o por lo menos cinco; conviene a saber, dos tiples, dos contrabaxos, un tenor y un contralto... Que a los dichos menestresiles se les den de salario a toda la copla, trescientas libras cada año..., però en los sufragios que adelante instituyeren devotos con música de Menestresiles quieren que se aya de dar a cada uno dellos por cuenta de la persona que instituye el tal sufragio, cinco sueldos por el oficio de una Missa cantada, y en caso que fuere dobla entera de Missa, esto es, de Missa y Oficio, doze sueldos a cada uno de ellos por todo lo que ubiere de tañer en la tal dobla...».

⁵⁸ *Ibidem*, f. 40. A les *Constituciones...* es defineixen i concreten els temps que deuen durar cadascun dels oficis: «[...] un aniversario, esto es Missa y Responso y absolucion, todo a canto llano, una hora y un quarto. Item para un Aniversario dicho a canto de organo, assí Missa, como Responso, cinco quartos. Item para Visperas y Completas de los jueves, y fiestas de primera classe, dos horas y media. Item para el Miserere solemne, media hora».

⁵⁹ Les butlles de difunts es compraven per aconseguir indulgències després de la mort. Eren documents oficials que acreditaven el pagament de la quantitat estipulada de compra.

⁶⁰ Les dobles són misses cantades amb sermó; moltes vegades amb música i amb la participació d'alguns capellans. Vid. *Las Constituciones...* «[...] Capítol LXIII, De los sufragios, assi Missas rezadas, como Aniversarios, Doblas, Estaciones, Misereres, Salves, y Gozos que se fundaren adelante», f. 114-118.

traurien comptes diàriament sobre què representava per ells el negoci de la mort.

I el que analitzem ens demostra que els sacerdots havien adquirit el monopoli de l'organització del que significava la mort del cos i també de la salvació de l'ànima. Sepultar el cos mort; custodiar-lo per sempre al temple; resar les oracions dels difunts, els fa rebre donacions econòmiques que els permetrà crear una cultura de la mort que els ajudarà a viure i a portar endavant els seus ministeris; també a emprendre obres constructives i de caritat, o a gaudir d'un gran prestigi social. Els enterraments, les processons de capellans, de monjos i frares, d'acompanyants, de músiques, campanes, ciris..., acostumarà a les persones a una manera determinada d'escenificar els ritus de la mort on la donació d'almoines per part de la persona que moria o dels membres de la seua família formaran part indissoluble d'aquest ritu.

Els llegats espirituals que es practicarien i es repetirien cada any per la marquesa faria que el seu record es mantinguera a la ciutat de València, a Agost, a La Granja, a Novelda o a Alaquàs; i, especialment a la vila de Moixent on a la seua església mana celebrar perpètuament misses cantades el dia de les Ànimes; el dia de Sant Antoni de Pàdua i el dia de Sant Pere⁶¹.

DEIXAR BONA MEMÒRIA AL LLARG DEL TEMPS. LES FUNDACIONS, L'HOSPITAL GENERAL I LES DONES PER MARIDAR

Els llegats caritatius representen un testimoni inequívoc de la pietat de les persones que els estableixen; però també es converteixen en una imatge del poder que ostenta la persona que els fa possible. El record de la difunta devia durar perpètuament i els llegats devien assegurar la seua memòria pels segles.

El poder econòmic d'Elfa Rocamora la situava en una posició privilegiada; probablement, aquesta condició també li havia exigit un bon comportament privat i públic. Era important que el seu exemple personal fóra seguit per altres dones nobles properes a ella. Elfa havia educat a Lluïsa Pardo de la Casta, que es convertirà en marquesa de Dos Aigües; també a Inés que es convertirà en marquesa de La Scala; la seua cunyada, Isabel, era filla del senyor de Manises⁶²; tenia relació amb quasi totes les dones de l'aristocràcia local valenciana, així és que la seua actuació podia servir de model a seguir per altres dones nobles; la seua obra devia donar-se a conèixer.

⁶¹ *Libro de la Administración...*, f. 5r.

⁶² Arxiu de Manises. *Llistat de Documents*, sig. DC-5-30. «Capítulos matrimoniales de dona Isabel Marrades y de Boil y don Francisco Maça y Rocamora, conde de la Granja (1637)».

Una manera de fer-ho i al mateix temps augmentar la imatge de poder que havia tingut la marquesa va ser la fundació de l'Administració que va rebre el seu nom. Ella coordinaria el compliment dels llegats, entre ells la construcció de nous edificis religiosos. Probablement, les dones nobles tenien present la imatge de les reines d'Espanya i altres dames de la noblesa que fundaven convents que serviren com a focus d'espiritualitat dels indrets on es construïen⁶³.

Elfa Rocamora, va voler formar part del grup de persones que ajudaven a la construcció d'esglésies o capelles. Les seues darreres voluntats s'ajustaven en aquest cas també al model de dona noble que la societat barroca li exigia. La religió, la moral, l'ideal de bona cristiana està present quan...

«[...] dexa i lega para la obra de la capilla de la Madre de Dios de los Desamparados 40 libras por una sola vez... A la parroquia de S. Salvador para ayuda de costa en la obra de su Yglesia 40 libras por una sola vez... A la Yglesia de S. Bartholome 40 libras por una sola vez...»⁶⁴.

La capella de la Mare de Déu dels Desemparats, que es va acabar de construir pocs anys després de la mort d'Elfa; i també les esglésies del Salvador i Sant *Bartolomé* devien ser uns espais de creació artística importants en la ciutat. Paletes, mestres d'obra, pintors, esperarien les donacions econòmiques per continuar desenvolupant les obres que la pietat personal dels donants feia possible.

També va desitjar ser considerada fundadora d'un convent sempre i quan es donara culte al Santíssim Sagrament, *patró de l'església i casa del Corpus Christi*⁶⁵. La devoció eucarística adquireix gran importància en el segle XVII⁶⁶. Els fidels acostumen a visitar varies vegades al dia les esglésies on el Santíssim Sagrament està exposat. La devoció eucarística d'Elfa Rocamora és tan gran que vol ajudar a la fundació d'un convent on el Santíssim romanga sempre reservat.

⁶³ SEBASTIÁN, J.: «Espacios visuales del poder femenino en la Corte de los Austrias», *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo Moderno*, vol. II, Cátedra, Madrid, 2005, p. 437-456.

⁶⁴ *Libro de la Administración...*, f. 2r.

⁶⁵ *Las Constituciones...*, f. 1, «[...] En el nombre de la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo, tres personas, y un solo Dios verdadero y del divinísimo Sacramento de la Eucaristía donde esta el verdadero y vivo cuerpo de Iesu Christo nuestro Señor...».

⁶⁶ LEBRUN, F.: «Las reformas: devociones comunitarias y piedad personal», *Historia de la vida privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 99-100.

«...Primeramente quiere que si Los Religiosos Trinitarios descalços dentro de quatro años contadores del dia de la muerte de dicha testadora en adelante fundaran en La Villa de Novelda y su termino un convento y estará en aquel reservado el Santísimo Sacramento que por siempre sea alabado en tal caso estén obligados dichos Administradores a dar a dicho convento trescientas libras cada un año en San Juan y Navidad en dos higuales pagas y si querrán dichos administradores transportar a dicho convento la propiedad correspondiente a dichas trescientas libras que son seysmil libras lo puedan hazer»⁶⁷.

I de la mateixa forma que les dones i homes de l'alta noblesa donaven diners i terrenys de la seua propietat per edificar els nous monestirs, Elfa Rocamora disposa que la seua casa i els mobles que en ella es contenen passen a la propietat dels trinitaris sempre que aquests construesquen un convent a la vila de Novelda.

«[...] dexa y lega a dichos Religiosos Trinitarios descalços del convento que se a de fundar seguido el caso de estar reservado el Santísimo Sacramento et non aliter todos los bienes muebles que se hallaran en la casa de la señoría de dicha Villa de Novelda.

Item dexa y lega a dichos Religiosos Trinitarios descalzos de dicho convento que se a de fundar siguiéndose el caso de estar reservado el Santísimo Sacramento et non aliter una casa y huerto que esta en dicha Villa de Novelda cerca la casa de la señoría menos la Almazara».

Som a uns moments en què els convents de la ciutat; també les parròquies o l'Hospital General o, fins i tot, les confraries, són els màxims beneficiaris de la mort⁶⁸. La voluntat de la marquesa al morir es manifesta clarament quan deixa almoines a tots els convents; no en podia faltar cap; també devia rebre'n el convent dels mínims de sant Francesc de Paula d'Alaquàs per les relacions que havia mantingut amb la seua comunitat mentre va ser esposa de Joan Pardo de la Casta que, a més, estava soterrat a aquell edifici. És aquesta voluntat la que propiciava que representants dels convents, de l'hospital, de les confraries, se sumaren als ritus de la mort i al dolor de la família i intentaren aconseguir amb pregàries les ajudes espirituals que portarien a Elfa al paradís. Les setmanes següents al soterrament es convertien en un seguit de misses; també de

⁶⁷ *Libro de la Administración*, f. 4r.

⁶⁸ ARIÈS, P.: *El hombre ante...*, p. 144.

persones civils que eren contractades per cantar i per tindre cura dels altars i capelles on es resava. És fàcil imaginar als membres de les institucions de caritat que acudirien als responsables de l'Administració d'Elfa Rocamora per preguntar quan podien rebre els diners que la finada els havia deixat. Tots farien la lloança de la persona que havia creat les fundacions mentre es parlava dels diners que calia rebre per les obres de caritat; els treballs per tindre cura dels llits de l'Hospital General o fer la convocatòria pública dels ajuts anuals dirigits a dones pobres que, escollides pels vicaris de l'Administració d'Elfa Rocamora, rebrien una almoina per casar-se o per entrar en un convent.

La marquesa no oblida cap institució de caritat. L'hospital general necessita almoines per mantindre's:

«[...] y lega de limosna para conservacion de las camas que las señoras tienen en el Hospital General 100 libras por una sola vez.

Item dexa y lega al Hospital General de la presente ciudad para subvención de sus necesidades 200 libras por una vez sola»⁶⁹.

I, especialment, serà molt recordada per la fundació d'una obra caritativa per assistir a dones òrfenes...

«[...] quiere que los administradores cada un año in perpetuum nombren quatro huérfanas señalando a cada qual de aquellas 50 libras en subvención de Matrimonio las quales se ayan de nombrar dia de Nuestra Señora de Agosto y aquellas ayan de asistir a la lloable cofadria de Nuestra Señora de la Seo el dia de nuestra Señora de Agosto y de allí ayan de hir en la procession que cada un año va de dicha cofadria de la Madre de Dios de la Seo a laYglesia de la Seo dessu voluntad que los dichos administradores tengan obligacion precisa de nombrar en primer lugar a criadas que ayan sido de su casa o a hijas de criados o criadas de casa»⁷⁰.

A partir de 1665, cada any, el col·legi del Patriarca, elegirà el dia de la Mare de Déu d'agost o un dia abans, quatre xiques pobres o òrfenes com beneficiàries d'aquesta obra caritativa. Des de 1667 i fins a 1940, abans del 15 d'agost, es convocava a través d'uns edictes a les persones que consideraven que podien

⁶⁹ *Libro de la Administración*, f. 2r.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 4r.

meréixer l'ajut. Un jurat format pel «rector y colegiales perpetuos del insigne Real Colegio del Corpus Christi Administradores de la Administración de Doña Elfa Rocamora y Maça» elegia a les joves que considerava es mereixien les 50 lliures del legat testamentari.

«[...] El rector y colegiales perpetuos del insigne Real Colegio del Corpus Christi Administradores de la Administración de la... Doña Elfa Rocamora y Maça quondam Marquesa de la Casta condesa de la Granja... nombramos en Huerfana de la dicha Administración a Rosa Maria Perlinquintin doncella natural de la Villa de Trapisonda y le señalamos cinquenta Libras para subvencion de Matrimonio Espiritual o Carnal, según consta por nombramiento hecho en el dia de oy que se halla continuado en toda forma en el Libro de Huerfanas de dicha Administración que esta archivado en el Archivo de dicho Real Colegio al fol. 39 pagina 2ª Dado en dicho Archivo a 14 de Agosto de 1707... El Rector y colegiales perpetuos del Real Colegio de Corpus Xristi. Lugar del sello»⁷¹.

Després de ser elegides, les òrfenes, segons la professora Isabel Amparo Baixauli Juan, havien de participar en la processó que s'organitzava el dia de la Mare de Déu d'Agost portant una safata plena de flors i amb les seues respectives bosses⁷². La pauta del cerimonial de maridar la va donar la confraria de Santa Maria dels Sants Màrtirs Innocents i Desemparats.

La creació d'una obra pia o una fundació donava a entendre la capacitat de poder disposar dels diners en efectiu que s'entregaven als pobres o a les persones que reclamaven l'ajuda. Això significava el manteniment d'una administració econòmica que devia estar a punt per a proporcionar l'efectiu econòmic quan es requerira. Es necessitaven diners i també fer inversions perquè els diners no es devaluaren. Així, els administradors de la fundació d'Elfa Rocamora, recolliran tots els diners que la marquesa guardava a casa en sacs o *talegos*; valoraran les peces d'argent que trobaran a casa per a vendre-les en encants públics; liquidaran també béns mobles i immobles; col·locaran diners a interès

⁷¹ *Libro de la Administración*, paper solt adjunt a les pàgines del llibre.

⁷² BAIXAULI JUAN, I. A.: «Instituciones per maridar òrfenes i donzelles pobres a la València del segle XVII: L'administració fundada per Lluís Beltran.» *Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Les institucions catalanes (segles XV-XVII)*. Barcelona, 1993, vol. II, p. 349-356; BAIXAULI JUAN, I. A.: «El cerimonial de l'assistència social femenina a la València del segle XVII. Ritual al si d'una societat barroca», *Saitabi*, 1996, p. 183-199. Les donzelles presentaven la sol·licitud de l'ajut i els responsables del col·legi decidien (les condicions per a presentar-se estan en RODRIGO PERTEGÁS, J. *Historia de la Antigua y Real Cofradía de Nuestra Señora de los Inocentes Mártires y Desemparados de la Venerada Imagen y de su capilla*. Valencia, 1923, p.144).

durant desenes d'anys; compraran i vendran censals per tal de disposar del suficient capital per mantenir els objectius de la fundació. Així, els treballs dels administradors econòmics i les provisions de l'Arca del dipòsit del Col·legi, una mena de Caixa de Pietat primitiva, on es deixaven diners a qui els necessitava a interessos baixos, adquiriran cada vegada més importància a mesura que passe el temps per complir els llegats d'Elfa Rocamora⁷³.

Les fundacions i obres pies i les disposicions testamentaries que s'allargaran en el temps prolongaran la memòria de la fundadora. Probablement, aquestes donacions, com explica el professor Atienza⁷⁴ també podien ser una estratègia de la casa senyorial per augmentar el seu prestigi i memòria, tant entre la gent que es beneficiava dels llegats com entre els que tenien cura i vivien de l'Administració. Els seus títols de marquesa de la Casta i comtessa de la Granja i senyora dels llocs d'Agost i Venta es poden llegir en la introducció del llibre de la fundació que durant més de dos-cents cinquanta anys concedirà els ajuts a dones per a maridar i facilitarà ajudes econòmiques a interessos baixos a molts censalistes necessitats de diners en efectiu. La darrera ajuda per ajudar a maridar a una dona es va fer el mes de març de 1940⁷⁵. Amb aquelles decisions testamentàries fetes el mes de desembre de 1665, Elfa Rocamora va assegurar la seua memòria i la de la seua casa durant segles⁷⁶.

LA FAMILIA NO S'OBLIDA EN LES DARRERES VOLUNTATS. ELS OBJECTES DE LUXE DE LA PIETAT BARROCA

Elfa Rocamora, després de col·locar la major part dels seus béns lliures en administracions, patronats, construccions religioses, donacions per ajudar a beatificacions, etc., va decidir tindre un gest de generositat amb alguns membres de la seua família com també en tindrà amb altres persones que tenia a prop:

⁷³ *Libro de las entradas y salidas del arca del depósito de las administraciones echo de orden y mandato de los señores visitadores en la visita del año 1679 para que las rentas de aquellas esten separadas de las del Colegio. Empieza en el último de enero de 1680.* ARCSCH, Histórico. General. Administraciones Varias, Ms. 957. A l'arca del dipòsit es té cura de diners, dels documents de crèdit, dels censos, lletres, pagarés. Es controlen les entrades i les eixides. Aquestes Arques de Dipòsit són un antecedent dels Monts de Pietat posteriors.

⁷⁴ ATIENZA, I.: «Mujeres que mandan: aristócratas y ciclo vital en el siglo XVIII». *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno.* MORANT, I. (Dir), vol. 2, Cátedra, Madrid, 2005, p. 457-476.

⁷⁵ El darrer ajut es va concedir el 5 de març de 1940 per al matrimoni espiritual de Josefa Prats Pereira. La quantitat assignada va ser de 188'22 pessetes que, segons els administradors, equivalien a les primitives 50 lliures anuals deixades per Elfa Rocamora (*Cantidades para huérfanas y dotaciones y varias administraciones, 1809-1940*).

⁷⁶ Els comptes de l'Administració, entre 1665 i 1940, estan registrats als manuscrits HIS. 938, 865, 862,939 i 961 de l'Arxiu del Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi de València.

administradors, donzelles i criats. Aquesta generositat s'esperava d'ella; i els diners i objectes que regalarà a les dones de la seua família, especialment en dots i en joies, ens mostraran aspectes interessants de la cultura familiar, l'art i la pietat barroca.

Així, les primeres persones que beneficia al seu testament són les netes del seu segon marit, Joan Pardo, a les mares de les quals havia educat. Llega a Inés Giner Rabaça de Perellós, filla del primer marquès de Dos Aigües i de Lluïsa Pardo de la Casta, joies i roba però especialment

«[...] lega a la dicha doña Ines Giner Rabaça de Perellós quatro mil libras moneda reales de Valencia los quales quiere que seguida la muerte de dicha Marquesa por los administradores sean cargadas a censal en parte segura y que en el interim que dicha Doña Ines Giner Rabassa de Perellós no tome estado se ayan de hir cargando dichas pensiones de quatro mil libras las quales se ayan de dar a dicha Doña Ines R. Giner quando aquella tome estado juntamente con lo que se habrá augmentado de dichas quatromil libras de las quales cantidades aya de disponer entre sus hijos si los tuviere legitimos y naturales de legitimo y carnal matrimonio nacidos y procreados».

Elfa Rocamora dota a Inés, que encara era molt jove, amb quatre mil lliures, un capital considerable, amb l'obligació que devia ser invertit en censals. Esperava que al llarg dels anys, mentre esperava el matrimoni, li produirien una renda considerable que podria recuperar a l'hora de casar-se o d'entrar en un convent⁷⁷. No obstant, si Inés moria, disposava que poguera heretar aquesta quantitat Teresa Pardo de la Casta, futura comtessa de Priego i filla de Baltasar, també fill i hereu de Joan Pardo, que en aquell moment té quatre anys. Si aquesta moria, podria heretar qualsevol altra filla que tinguera Baltasar Pardo, vinculant així els diners a l'herència de la casa d'Alaquàs.

«[...] faltando aquella sin hijos y los hijos sin hijos ni descendientes legitimos... dichas quatromil libras y lo que de aquellas se abra augmetado vengán sean y pertenezcan a Doña Theresa Pardo de la Casta hija del Ilustre Don Balthasar Pardo de la Casta Marques de la Casta señor de Alaquàs. Y si la dicha Doña Theresa Pardo de la Casta en este caso no

⁷⁷ Els llegats i els compromisos i obligacions econòmiques que s'adquireixen perduren en el temps: el 26 de setembre de 1737, Blas Jover, administrador dels senyors d'Alaquàs, ven terres en l'horta de Quart a favor de Josepha Cernecio Perellós, marquesa de La Scala, com a propietària de la meitat dels fideïcomisos d'Elfa Rocamora i Maça, marquesa de La Casta per 2540 lliures (CORTÉS, J., PONS, V.: *Catàleg de l'arxiu dels Boils de la Scala, senyors de Manises*).

será viva es su voluntad que en dicho legado suceda la hija maior que en dicho caso tendrá dicho Illustre Marques y si sucediere que dicho Illustre Marques de la Casta no tenga hija en tal caso quiere que suceda en dicho legado el hijo mayor de dicho Marques y que dicho legado vaya a anexo al mayorazgo de la casa de dicho Illustre Marques de la Casta».

Afegeix a continuació que si Inés Giner de Rabassa decideix entrar en un convent i professar de religiosa

«[...] pueda tomar de dichas quatromil libras y de lo que se aumentara la cantidad que será menester para pagar la dote, ingreso y demás gastos y la cantidad que sobrare la aya de usufructuar y gozar la renta durante su vida tan solamente y después de sus días suceda la doña Theresa Pardo de la Casta y sino sobreviviere se guarde el orden y forma que en el antecedente legado»⁷⁸.

Elfa Rocamora té tant d'interés que es complisca la seua decisió que prohibeix

«[...] que los Padres de dicha Doña Ines Giner Rabasa de Perellós ni otra persona se puedan introducir en la cobrança de la renta de dichas quatromil libras aunque sea para alimentar a dicha Doña Ines Giner como la voluntad de la testadora sea que las rentas de dichas quatromil libras se vayan augmentado y cargando convirtiéndolas en suerte principal para los efectos de sus referidos y no de otra manera»⁷⁹.

Segurament, va decidir incorporar aquesta clàusula perquè coneixia la mala situació econòmica de Giner Rabassa de Perellós (1633-1711), primer marquès de Dos Aigües, molt endeutat en aquells moments i que, fins i tot, uns pocs anys abans de la redacció del testament, el 1659, va haver de demanar llicència per armar dos vaixells i fer de corsari pel Mediterrani per aconseguir diners⁸⁰.

Elfa Rocamora també va afegir al testament unes darreres disposicions que es referien a les joies que deixava a les filles i netes del seu segon marit i a altres familiars, totes dones. En la descripció d'aquestes joies destaquen objectes religiosos com creus, rosaris, reliquiàries, de gran valor simbòlic embellits per l'or o els diamants.

⁷⁸ *Libro de la Administracion...*, f. 3r.

⁷⁹ *Libro de la Administracion...*, f. 3v

⁸⁰ GARCÍA MARTÍNEZ, J.L.: *Els Rabassa de Perellós. Els senyors de Benetússer i el seu palau*, Editorial Afers, Catarroja, 2018.

Així, llega a Luisa Pardo de la Casta «una rosetilla de diamantes que son doze piedras»; a Maria Manuela Pardo de la Casta «una rosetilla de diamantes que son doze piedras y un relicario de San Pasqual Baylon»; al Aldonza Crespi de Valldaura, condesa de Cirat «un rosario de alambres y una ungarina de paño y para la Niña hija de dicha condesa una cruz de esmeraldas».

A Ines Giner Rabaça de Perellós, a la que havia deixat la dot de quatre mil lliures, també li llega «una cruz de cristal guarnecida de oro y las arracadas de cristal, un collar y brisletes de granates, un rosario de granates con extremos de oro, una cruz de S. Juan y un collar de perlas y ambar». I a Maria Giner Rabasa de Perellós i a la niña Manuela, que acavaven de nàixer, «un collar, brisletes y arracadas de ambar i un collar de perlas y ambar», respectivament⁸¹.

Finalment, lega a Constansa d'Àvila, una monja de la seua família, «un Niño que esta en la capella, una cruz de oro con reliquias que está a la cabeçera de la cama, una lamina de La Magdalena, una basquiña de tabí garrofado».

Les devocions personals s'expressen a través de l'oració individual però també mitjançant els objectes de pietat que representen les joies convertides en símbols i imatges cristianes. Les creus, els rosaris, els reliquiariis d'or o de perles, convertits en joies, evocaran el record de la difunta. Són objectes personals propis de la intimitat d'Elfa Rocamora i la seua cessió a les dones de la seua família es converteix en un desig perquè es conserve la seua memòria. La marquesa devia pensar que aquelles joies passarien com records d'amor, per generacions, de mares a filles; també recordarien el seu nom⁸². Per això, era necessari ser sensible i generosa amb les dones de la família, especialment amb les més xiquetes. Allò que no deixa per bé de la seua ànima té exclusivament a una dona com a receptora i, evidentment, degué ser un acte intencionat.

⁸¹ És molt suggerent pensar que algunes d'aquestes joies passaren a formar part del ric patrimoni dels comtes de Parcent quan Inés Rabassa de Perellós Pardo de la Casta es va casar amb Manuel Cernésio Tàrraga, II comte de Parcent.

⁸² RANUM, O.: «Los refugios de la intimidad», *Historia de la vida privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 211-266.

LA DEVOCIÓ PRIVADA: LES IMATGES DE LA FE I LA PIETAT. EL COL·LECCIONISME ARTÍSTIC

Quan, després del seu soterrament, els escrivans de la notaria entraren a la casa d'Elfa Rocamora per fer l'inventari dels seus béns el primer que s'adonaren és que la marquesa vivia a una casa gran. La lectura dels molts objectes que es registraren durant quatre dies ens permet imaginar les sales o les habitacions on es desenvolupava la vida quotidiana de l'ama de la casa i de la resta del personal que treballava en ella. S'inventarien llits, cadires, *bufetes*, escriptoris, tamborets, armaris, tauletes, caixes, arque amb teixits molt variats i també coberts per menjar. I entre tot el que es trau d'aquestes anotacions cal destacar el gust de la marquesa per decorar les parets de les sales, passadissos, habitacions, oratori, etc., amb pintures que mostren a Jesucrist, la Verge, la Sagrada Família i molts sants i santes.

Les imatges registrades a l'inventari ens descobreixen les devocions particulars de l'ama de la casa i ens fan pensar en la interiorització que la marquesa fa de la cultura religiosa cristiana; també en l'educació rebuda; i probablement, aquesta exhibició de tantes pintures religioses, ens podria fer pensar també en la tutela exercida pels eclesiàstics sobre ella. Podem reflexionar també sobre la important producció i comerç de pintura artística que fa possible aquesta mostra devocional. A l'oratori i a totes les habitacions i passadissos de la casa, fins i tot a les golfes, s'exposen pintures que acrediten la pietat d'Elfa Rocamora. El passeig pausat per la casa es podia convertir en una reflexió espiritual on s'admirava la temàtica i els personatges que s'exhibien a les parets de les estances.

El culte a la Verge i als sants experimentà una gran renovació al llarg del segle XVII i la seua devoció es va mantindre molt viva. Això es manifesta al testament on es posa de manifest la preocupació d'Elfa Rocamora per lluitar contra els perills que amenaçaven a l'ànima. Probablement per això, mentre va viure, es va envoltar de moltes pintures que la portaven a pensar en Jesucrist, en la Mare de Déu o en els sants i santes dels quals parlaven tots els llibres d'espiritualitat d'aquells moments. L'oratori, la gran sala, les habitacions..., tots els llocs podien servir per mantindre viva i sempre present la devoció. Malauradament no sabem el cost d'aquella mostra de fervor però sense dubte seria alt. També podem deduir la voluntat per part de l'ama de la casa de mostrar als visitants la fe i la devoció que sentia. I per descomptat, com hem dit abans, és probable que rebera alguna tutela eclesiàstica a l'hora d'elegir la temàtica dels quadres. Qualsevol que es trobara a la seua casa se n'adonaria de seguida que la mostra pictòrica evidenciava els valors espirituals i les devocions que defensava la seua ama.

En aquella exposició artística privada solament hi ha un tapís de temàtica profana: *La història de Tarquino* que ens introdueix en l'àmbit més audaç de la cosa mitològica⁸³. També es va registrar a l'inventari un retrat de la marquesa, convertit en excepcional, al ser l'única mostra d'una pintura femenina que donava a conèixer a l'ama de la casa, el vestit que portava, les joies que lluia, els objectes que l'envoltaven, el lloc on va ser pintada. El retrat d'Elfa Rocamora era una excepció entre les pintures de gènere religiós que l'acompanyaven.

Totes les imatges ens fan pensar que la marquesa estava preocupada per la vida després de la mort; era important tindre present el model de vida seguit pels sants i les santes, des dels màrtirs fins als místics. *Santa Catalina, Santa Cecilia, Santa Gertrudis, Santa Margarita, Santa Susana, Santa Inés, Santa Magdalena o Santa Teresa de Jesús*, de la qual té tres quadres, recorden a la marquesa els models femenins a imitar. Les parets de la casa es converteixen en una exposició de les virtuts cristianes representades per santes que com Santa Catalina o Santa Teresa de Jesús portaren a milers de dones a seguir el seu exemple.

Els models de la Mare de Déu, de Jesucrist, de Sant Josep, dels sants i de les santes són imatges que es veuen a les esglésies des de fa segles, però ara també s'exposen a les cases; són d'ús personal, íntim; recorden els actes de fe, l'esforç per salvar-se; també que la mort pot vindre en qualsevol moment. Totes les imatges recorden que cal resar i estar sempre atent contra les temptacions; cal seguir els models dels sants i estar preparats, perquè al final vindrà el premi. Aquestes pintures ensenyen també el valor de les bones obres, de la caritat, del penediment; i segurament al mirar aquelles imatges podríem intuir la influència de les ordes religioses: *Santo Domingo, Santo Domingo Soriano, San Felipe Neri, San Vicente Martir, San Vicente Ferrer, Sant Pasqual Baylon, San Luis Beltrán, San Francisco...*, ens mostren el camí de la salvació. Dominics i franciscans al costat de la figura del Patriarca *Juan de Ribera*, la persona més influent del període de la Contrareforma a la València dels inicis del segle XVII, són els models a imitar, segons l'elecció pictòrica de la marquesa.

A l'inventari de béns es troben cinquanta-tres quadres, tots de temàtica religiosa, excepte «una tapiceria de doce paños de la Historia de Tarquino» que es troba a la mateixa habitació de la marquesa. Les obres artístiques religioses són testimonis exemplars de les persones representades. Els miracles o els martiris per la fe, serveixen d'element de reflexió per a la persona que mira la

⁸³ En el moment en què es va fer l'inventari aquest tapís el va reclamar Luis Pallàs, senyor de Cortes i també el pretenia el marquès de Rafal.

pintura. Els sentiments o les emocions que s'experimenten a l'oratori privat de la casa o a altres indrets ens mostren el valor de la privacitat de la fe. Aquestes imatges piadoses, íntimes, ajuden a generar fervor; també a tindre esperança; també a esperar la glòria. Segurament durant aquests anys, les persones riques que s'ho poden permetre⁸⁴, volen tindre imatges devotes a prop per poder aprendre d'elles i aconseguir consol i ajut. Les pintures venen a convertir-se en representacions de les devocions privades i de les quals s'aprén. Les biografies de sants que es llegeixen en llibres de gran èxit són els models per als creients individuals. La religió es privatitza. Amb tota seguretat els artistes que treballaren per Elfa Rocamora representaren a aquelles pintures els "models de santedat", els exemples de vida de l'època.

El conjunt religiós present a la casa es completa amb les pintures de *La Anunciata*, *San José*, *La Purísima*, *Nuestra Señora y el Niño Jesús*, *La adoración de los Reyes*, *El Niño Jesús*, *Los Santos Juanes*, *San Pedro*, *San Miguel*, *El Ecce-Homo*, *Nuestra Señora del Remedio*, *Nuestra Señora del Buen Suceso*, *Nuestra Señora de la Cueva* y una darrera pintura de *Nuestra Señora*.

La relació d'obres pietoses artístiques també ens fa pensar sobre l'afició col·leccionista de la marquesa. Podem imaginar a Elfa Rocamora mirant les pintures religioses que té a casa; encarregant-les prèviament a un taller de pintura; posant ella mateixa per un pintor o elegint el millor lloc per exhibir un tapís amb motius mitològics. El conjunt de les obres artístiques que té a casa ens parlen de la seua funció com a mecenes de pintors, orfegres o tapissers. Les pintures es feien per a ser col·locades a les parets de casa, de les sales i habitacions, dels passadissos; també d'un oratori xicotet. Són testimoni de l'amor a Déu, a la Verge i als Sants; pertanyen a un lloc privat, personal, familiar, i responen a una pràctica religiosa cada vegada més íntima, més reservada. És interessant conèixer la relació d'obres i la seua distribució a les estances de la casa on estaven:

«Primero se hallo en la casa de dicha Marquesa

[...] ocho quadros muy pequeños con marcos dorados. Item dos quadros pequeños el uno de Nuestra Señora del Remedio y el otro de Santa Theresa de Jesús con sus marcos.

⁸⁴ GARCIA MARTINEZ, J. L.: «La configuración de una colección mobiliaria. El ejemplo de la casa de Parcent (1656-1927)». *ARS. Revista del Departamento de Historia del Arte y Música de la Universidad del País Vasco*, p. 43-60.

... En la quadra donde murió dicha Marquesa se hallaron los bienes siguientes:

[...] un crucifixo de bronce dorado. Item dos quadros el uno de la Purissima y el otro de S. Domingo de echura grande con... Item una tapicería de doze pasos de la Historia de Tarquino.

Item en otra quadra se halló lo siguiente:

[...] un quadro grande de San Miguel con marco.

En otra quadra se halló lo siguiente:

[---] Primo un quadro de S. Domingo Soriano con su marco; ítem otro quadros de la Anunciacion. Item otro quadro de Nuestra Señora del Buen Suceso; Item un quadro de Santa Gertrudis, tem un quadro de San Vicente Martir; Item un quadro de Nuestra Señora. Item un quadro de S, Francisco y Nuestro Señor. Item un quadro de San Vicente y Nuestro Señor.

En un corredor de la casa de dicha Marquesa se hallaron los bienes siguientes:

[...] Item un quadro de La Purísima. Item un quadro de Santa Margarita; ítem un quadro de Santa Susana; Item un quadro de Santa Ines; ítem un quadro del Eccehomo; ítem un qudro de Santa Cecilia todos con sus marcos, Item un quadro de Santa Theresa de Jesús sin marco.

En dicho corredor de dicha casa se hallo lo siguiente:

[...] Primero un quadro de Santa Theresa de Jessus.

En un desvan de la casa se hallo lo siguiente.

[...] Primo ocho paños de ras de historia que eran del marqués de Quirra y lo tenia en empeño dicha Marquesa.

En la sala de dicha casa se halló lo siguiente:

[...] Primo doze quadros con sus marcos de la Vida de S. Joseph. Item tres quadros el uno de S. Pasqual Baylon, el otro de los Joanes y el otro de Nuestra Señora del Niño Jesús. Item un quadro de la adoracion de Los Reyes que estava en el oratorio.

Y por ser tarde se dexó el inventario para el otro día 25 de dezembre que se continuo en la forma siguiente:

[...] un quadro pequeño del Niño Jessus con marco negro. Item un quadro de el Santo Patriarca con su marco. Item. Un quadro de S. Catherina Martir con su marco. Item. Un quadro de S. Phelipe Neri con su marco. Item. Un quadro de S. Pedro. Item. Un quadro de la Magdalena con marco dorado. Item. Un quadro de S. Luys Bertran con su marco»⁸⁵.

El col·leccionisme ens fa pensar també en els diners circulants posats a disposició de la marquesa per invertir en obres pictòriques o en mobles o en objectes d'orfebreria; diners que provenen dels censos a interès que negocia o de les rendes dels seus senyorius o dels préstecs que fa. Amb ells s'encarreguen les obres als artistes i artesans que estarien a l'aguait dels gustos de la marquesa. Tots exalten als sants protectors i més pròxims, com sant Vicent Ferrer, sant Pasqual Bailón o sant Tomàs de Villanueva. Les notícies sobre la santedat del patriarca Juan de Ribera i la seua causa de beatificació influïren en la pintura religiosa d'aquells anys i en la decisió d'Elfa Rocamora per comprar el seu quadre. Alguns artistes somiarien en signar contractes per satisfer a la marquesa, bé per construir un retaule, bé una pintura, bé una joia, bé la decoració de l'oratori o les sales de la seua residència. La casa on habitava era un focus de creació artística com segurament també ho serien moltes de les altres residències de la noblesa local. La prosperitat dels membres d'aquestes famílies i els costums religiosos facilitarien el comerç de pintura i els tallers dels pintors. Les col·leccions de pintures dels reis del moment i dels nobles més importants tindria també la seua influència en l'esperit col·leccionista de la noblesa local⁸⁶.

⁸⁵ *Libro de la Administración...*, f. 7r-11v.

⁸⁶ SAN RUPERTO ALBERT, J.: «Apuntarse como nobles: cultura, arte y mecenazgo en la Valencia del siglo XVII. Representación y perpetuidad en la familia Cernésio, conde de Parcent», en FELIPE ORTOS, A., y PÉREZ APARICIO, C. (Eds), *La nobleza valenciana en la Edad Moderna, Patrimonio, poder y cultura*. València, Universitat de València, 2014, p. 237-286.

Seria interessant seguir el rastre d'aquelles pintures: les que es quedaren al col·legi del Corpus Christi; les que es van vendre en subhastes públiques, les que passaren a altres membres de la família⁸⁷. També seria beneficiós tindre notícia dels artesans que les van pintar i les tècniques que empraren per a pintar-les; també els objectes de pietat personal i els símbols polítics representats a les pintures. Segurament les clàusules de compra dels llenços entre Elfa Rocamora i els tallers dels pintors, se signaren davant d'algun notari; i probablement, una vegada identificades aquestes pintures ens donarien també molta llum sobre la interpretació de la pietat popular que fa l'artista i també sobre la interiorització de la doctrina cristiana per part d'una dona de la noblesa. I és possible que en els contractes entre el pintor i la marquesa, aquesta suggerira a l'artista detalls que deixaren a la vista el segell de la seua sensibilitat personal. La història d'aquelles pintures, de segur, que perllonga el record del seu pintor i de la persona que les va manar fer. Cal continuar investigant.

El mateix es podria dir dels escultors del «Niño Jesús de Napoles» o dels orfebres que fan els crucifixos, els rosaris, els reliquiars o les joies..., o també de les persones que filen el tapís de Tarquino o elaboren els escapularis i vestits de la marquesa. Aquells artistes i artesans deixaren en les seues obres mostres de la sensibilitat i la cultura personal que atresoraven. I és evident que al llegir l'inventari ens adonem que les devocions d'una dama de la noblesa feia possible el treball de dotzenes d'artesans que a canvi del pagament dels corresponents salaris ens deixaren mostres del seu esperit artístic.

Elfa Rocamora manà fer altres objectes pietosos: alguns, com els rosaris, per a tenir entre els dits de les mans; les creus per a portar-les al coll; els escapularis, que tranquil·litzen l'ànima, per posar-los al vestit de la confraria; el crucifix gran per veure'l sempre al dormir i al despertar, a la seua habitació, dalt del llit. I considerem important mencionar els rosaris d'or i pedres precioses, les medalles, els crucifixos, els escapularis..., perquè aquests objectes simbòlics són mostres de fe però també expressions de la riquesa d'Elfa Rocamora quan fa els encàrrecs a orfebres, teixidors, argenters i escultors. Les pintures, els

⁸⁷ Inés Rabassa de Perellós Pardo de la Casta va ser la familiar més beneficiada al testament d'Elfa Rocamora. Era germana de Giner Rabassa de Perellós, marquès de Dos Aigües. Després de la mort d'Elfa, Inés, es va casar amb Manuel Cernesio Tárrega (1630-1705), II comte de Parcent. Els Cernesio (Cernezzi) procedien d'Itàlia i es dedicaven, a la primera meitat del segle XVII, al comerç de la seda. Després, consolidaran el seu poder a la ciutat quan un dels seus familiars va ser anomenat Papa amb el nom d'Inocenci XI. Els Parcent amb el pas del temps reuniran una gran col·lecció d'objectes d'art. És probable que algunes de les joies o pintures deixades per Elfa Rocamora a Inés Rabassa formaren part d'aquesta col·lecció.

tapissos, les joies que deixa als seus familiars, són testimonis religiosos que mostren les creences però també el luxe i el poder.

Poder econòmic quan es registren a la seua casa obres procedents d'altres indrets, que acrediten l'existència d'un comerç amb altres terres; i també la capacitat adquisitiva de la marquesa quan és propietària de teixits de llocs llunyans, escultures portades d'altres regnes o es registren a l'inventari aliments exòtics com el xocolate. La roba o els aliments també són símbols externs de la riquesa d'Elfa. I, encara una altra mostra de poder: la marquesa posseeix a la seua casa imatges de sants molt venerats però també és conscient que els records d'aquests sants també mereixen respecte. Així, Elfa Rocamora atresora relíquies, efectes personals d'alguns sants, com sant Tomàs de Villanueva o de sant Pasqual Baylon, que ha tingut a prop del seu cos i que ara llega a dones de la seua família. Rosaris, escapularis, reliquiariis són altres objectes artístics dels quals se serveix per a resar, per sentir-se acompanyada.

I els objectes artístics encara tenen més importància si pensem que al deixar-los a l'Església i als seus familiars formaran part de col·leccions privades que perduraran en el temps i el nom d'Elfa no serà oblidat ni per les institucions ni per la família que els rebrà.

Unes poques pintures, no obstant, seran venudes després de la seua mort; altres, segurament, es quedaran al col·legi del Patriarca; altres es conservaran a les cases dels familiars. Les obres d'orfebreria, els rosaris, els reliquiariis passaran d'unes dones a d'altres de la família d'Elfa durant generacions. Els llegats artístics i les fundacions i obres pïes creades per a bé de la seua ànima es convertiran amb el temps en un record espiritual que mantindrà el nom d'Elfa Rocamora durant segles.

L'ESPAI FAMILIAR DEL DOL. ELS CRIATS NO S'OBLIDEN DAVANT LA MORT

La casa, els mobles de les sales, les pintures de les parets, els coberts que es fan servir per a menjar, els vestits i les joies que es posa la marquesa per rebre a la gent que acudeix a visitar-la..., constitueixen la imatge externa i personal de la senyora que viu a aquesta casa. I així com les pintures exhibides a les sales ens apropen a la imatge religiosa d'Elfa Rocamora, els criats, les donzelles, el cotxer, les esclaves o l'administrador que treballen per a ella constitueixen un altre testimoni del poder econòmic que ostentava. Encara avui, sense conèixer amb exactitud la distribució dels espais de la casa, és fàcil imaginar els itineraris que

recorrien aquelles persones mentre treballaven a les sales, a les habitacions, a l'oratori, als corredors, a les golfes, a la cotxera, als estables...

Sabem que les criades dormen a les habitacions de la casa i també ho farien les esclaves i la major part dels criats. És probable també que existira una diferència social entre els servidors definida per les altures de l'edifici: a la primera planta o principal sembla que estava l'oratori i les sales d'estar, a més de les habitacions de la senyora; a la planta alta les sales de dormir del servei. A la planta baixa la cotxera i l'estable on està la carrossa, les quatre mules que l'arrosseguen i probablement dorm també el cotxer⁸⁸.

Tots van estar expectants els dies previs a la mort de la senyora i de bon segur que tingueren un paper important en la preparació i organització del dol després de la seua mort. Indubtablement tingueren cura de les demandes dels familiars i amics; arreglaren el túmul a la sala noble de la casa; observaren el cos de la marquesa al taüt; vestiren de negre durant els dies del dol, prepararen les estances de la casa per al dolor de l'acomiadament i compliren les regles i protocols que governaven la mort i els funerals d'aquella persona noble.

I aquells criats fascinats per les cerimònies funeràries també esperaren per conèixer la generositat de la seua senyora. La lectura del testament era esperada amb molta expectació. Sabien que la marquesa donaria diners a les esglésies i monestirs; també a persones pobres que participaven en els actes funeraris de la mort. Però, igualment, confiaven rebre per part de la senyora un premi econòmic per treballar i pertànyer a la seua Casa; almenys aquest era el comportament acostumat quan moria una persona noble i rica.

En el moment de la mort es premiava la fidelitat dels servidors. La senyora no podia oblidar-se de confirmar-los a tots en els seus llocs: les criades joves continuarien a la casa fins a decidir el seu estat; les persones més majors conservarien la tranquil·litat de continuar vivint i treballant a una casa important a més que alguns d'ells podien rebre un salari de per vida. Altres heretarien roba o regals inesperats i, fins i tot, els seus fills podrien beneficiar-se d'aquesta relació jeràrquica entre la família noble i els seus criats rebent dots o ajuts per a prendre estat. Tots sabien que com més poderosa era una persona, més fastuós era el funeral, més generós podia ser el seu llegat.

⁸⁸ *Libro de la Administración...*, f. 7r-11v. Són les conclusions que s'extrauen de la lectura de l'inventari de béns i la descripció que es fa dels llocs on es troben els objectes de la casa.

Així, a les disposicions finals del seu testament, Elfa Rocamora no s'oblida de cap persona que treballa a la seua casa encara que estableix diferències a l'hora de gratificar als criats i exigeix que, perquè puguin rebre els llegats, deuen continuar treballant a la seua casa. La jerarquització entre els servidors era evident:

«[...] dexa y lega a Don Antonio Carrillo Gentilhombre de dicha señora Marquesa por una vez sola (a mas de las 10 libras, 40 libras).

Item dexa y lega a Martin Pomares criado de su casa tres sueldos de renta cada dia en tanto que viva con tal que tenga obligación de servir a Doña Isabel de Vallebrera condesa de la Granja madre de dicha Marquesa.

Item dexa y lega a Pasqual Torromares criado de dicha Marquesa 10 libras por sola una vez.

Item dexa y lega a Thomas Abad su criado 10 libras por una vez.

Item dexa y lega a Theresa Nadal doncella su criada 100 libras por una vez sola a mas de lo que se le devera de salario y un vestido de el Carmen que es de guarda infantil: esto es basquiña escapulario y jubón y una ropa de anafaya nueva negra y unas naguas cabelladas y negro con tres guarnisiones negras y un justillo.

Item dexa y lega a Maria Andeufa su criada un manto de hiladilla y seda y un vestido de habito del Carmen, unas naguas verdes con una guarnición de oro y 40 libras a mas de su salario.

Item dexa y lega a Augustina Gomez su criada un vestido de habito del Carme estafalario unas naguas de sempiterna y 40 libras a mas de su salario.

Item quiere y ordena que toda la ropa ussada de su servicio esto es camisas, naguas y ropa de vestir sea destrubuyda en iguales partes con dichas criadas.

Item dexa y lega al cochero que estará en su casa al tiempo de su muerte 10 libras por una sola vez.

Item dexa y lega a Geronimo Machi su criado 10 libras por una vez sola.

Item declara que los criados y criadas arriba expresados sino se hallaren en su servicio y casa al tiempo de su muerte no se les den los legado sino que queden revocados⁸⁹».

El nombre de criats que treballen a la casa dona testimoni de la riquesa de l'ama. El grup estava format per l'administrador i home de confiança que s'encarrega de les gestions derivades dels arrendaments, cobrament de censos, contractacions...; després, una donzella, dues criades i quatre criats que s'encarregaven de les tasques de la casa; a més del cotxer. Aquest nombre de persones ens fan pensar en un servei nombrós tenint en compte que a la casa, a més de les persones del servei, solament vivia Elfa Rocamora i la seua mare, Isabel de Vallibarrera.

Al testament també es fa referència a dues esclaves:

«[...] dexa y lega a la Negra una basquiña de picote y que dicha Negra y la esclava sirvan a la condesa su madre y después de los días de dicha condesa vengan a la administración»⁹⁰.

No obstant, uns mesos més tard, les dues esclaves, *la Negra*, com se cita al testament, de nom Fàtima, d'uns vint-i-cinc anys; i una xiqueta de huit anys, de nom Lluïsa, van ser venudes per 125 i 35 lliures respectivament i això encara que la xiqueta ja era cristiana. Els diners de la venda de les dues augmentaren el llegat per a bé d'ànima de la marquesa⁹¹.

Pensem que els criats, persones lliures o esclaves, il·lustren durant el segle XVII a la persona noble i rica. Elfa Rocamora, en el moment de la mort, premia amb roba o diners als seus criats; probablement, la generositat de les gratificacions és conseqüència de la visió paternalista d'aquells moments⁹². Deixar béns als criats i servidors era un acte que aquests esperaven i que de cap manera la marquesa haguera oblidat fer, especialment abans de la seua mort. Les donacions es compensaven amb la fidelitat que els criats li guardarien a ella i a la seua Casa. Tenir molts criats era una demostració de riquesa i poder a la València de l'època on unes

⁸⁹ *Ibidem*, f. 2r-2v.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 2r-2v.

⁹¹ Isabel de Vallebrera, mare d'Elfa Rocamora, va morir el mes de gener de 1666, just un mes més tard que Elfa Rocamora. Les dues esclaves que havien quedat a casa, segons el testament, per a atendre a la seua mare, van ser venudes immediatament i els diners de la venda anotats en el llibre de *l'Administració*.

⁹² ATIENZA, I.: «Mujeres que mandan: aristócratas y ciclo vital en el siglo XVIII», en MORANT I. (Dir.) *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, Càtedra, Madrid, 2006, p. 471.

poques famílies nobles, quasi totes elles emparentades, aprofitaven un acte de dolor com la mort de la senyora per mostrar el nivell econòmic i el prestigi social.

No sabem amb exactitud el treball dels criats el dia de la mort d'Elfa Rocamora; tampoc els dies posteriors; no coneguem el lloc que ocuparen durant aquells dies als ritus fúnebres. Al fil d'allò que hem estudiat al testament haurien de mantenir una posició discreta en aquelles jornades marcades pel dol. Van seguir els rituals de la mort que l'Església practicà aquells dies; també van estar pendents de la vetlla i reberen l'atenció de la família quan immediatament després de l'enterrament de la senyora van rebre el menjar que s'acostumava a donar als criats⁹³. També és significatiu que quinze dies després de la mort de la marquesa el notari Miguel de Fuentes pagara els llegats de la marquesa a tots els criats. Aquells diners van suposar les primeres despeses de l'Administració⁹⁴.

Quant a les esclaves negres, Fàtima i Lluïsa que s'ocupaven del treball domèstic, la seua venda i l'aplicació dels diners al fons de l'Administració demostra que van ser considerades com una mercaderia.

ELS DIES DESPRÉS DE LA MORT I DE L'ENTERRO. ELS MOMENTS INICIALS DE L'ADMINISTRACIÓ D'ELFA ROCAMORA

El notari, els seus escriptors i els marmessors de les últimes voluntats de la marquesa iniciaren amb rapidesa els treballs per complir les seues darreres voluntats. Dos dies després de rebre sepultura els escrivans de la notaria entraren a sa casa per fer l'inventari de tots els béns que hi havia a dintre. Entre el 23 i el 26 de desembre de 1665 reconegueren amb detall tots els espais de la casa; passaren per totes les habitacions; pujaren a les golfes, entraren a la cotxera i la quadra; buidaren els calaixos, les arques i els armaris; buscaren papers i títols de propietat, documents de les inversions i també rebuts dels préstecs. Amb tot el trobat confeccionaren una relació escrita de tots els objectes de valor. L'objectiu era evident: aconseguir al més aviat possible la valoració econòmica de tots aquells béns. Amb ells es faria front a les darreres voluntats de la marquesa.

Els primers moments a dintre de la casa els dedicaren a calcular els diners que la marquesa guardava a casa. Comptaren una a una les lliures d'argent valencianes que estaven a dintre de sacs o talegos i també els doblons de huit d'or, d'argent

⁹³ *Libro de la Administración...* Cuentas del año 1666: «2 libras, cinco sueldos que se pagó a Antonio Carrillo por algunos gastos que hizo con los criados despues de la muerte de dicha marquesa».

⁹⁴ *Libro de la Administración...*, f. 71 i ss.

i “censillos” castellans. La suma ascendia a 5863 lliures, una quantitat de diners molt elevada. A continuació es fixaren en els mobles de cada una de les habitacions (*caxones, bufetes, escritorios, camas, taburetes, armarios, caxuelas, arcas, escribanias, sillas, mesillas...*); es buidaren els calaixos per registrar la roba de casa (*toallas, servilletas, manteles, colchas, cobertores, alfombras, almohades, esteras...*) i també la roba de vestir de la marquesa (*basquiñas, mantellina, guardapies, guardafaldas, ungarinas, jubones, corpiños...*). També es va deixar constància de la coberteria de casa (*cucharas, escudillas, fuentes, platos de olla, cazuelas, jarros, tenedores, azucarera, pimentonera...*) i dels aparells per il·luminar-se (*palmatòria, peveteros, buxias...*). Al llarg dels quatre dies que dura l’inventari no es deixa res sense anotar: pintures, joies, teles de llenç o de seda, reliquiariis... De tot es deixa constància per escrit i el notari i els marmessors certificaran el llistat dels béns que pertanyien a la senyora.

Immediatament es va organitzar l’Administració d’Elfa Rocamora per a gestionar i complir les darreres voluntats de la marquesa. Els milers de lliures trobades a casa van ser els primers actius d’aquella nova gerència. Els objectes d’argent es van pesar i un argenter els va posar preu; la roba va ser traslladada, des de la casa de la marquesa al col·legi del Corpus Christi, com també les pintures i altres objectes que es podien posar a la venda. Després, tot va ser transportat a l’*almoneda* on va ser subhastat públicament.

Els primers dies de l’any 1667, el síndic responsable de l’Administració d’Elfa Rocamora, va donar compte de totes les operacions realitzades el primer any econòmic, el 1666. Presentà un càrrec de 21.392 lliures, 3 sous i 9 diners; i un descàrrec de 20.605 lliures⁹⁵.

La comptabilitat de l’Administració d’Elfa Rocamora podria convertir-se en un altre estudi que analitzara el sistema i organització de les inversions que es feren a partir del mes de gener de 1666. Evidentment, no és el nostre objectiu realitzar aquest estudi; encara que no renunciem a deixar un breu testimoni d’algunes anotacions comptables d’aquell primer any que ajuden a comprendre el que és el nostre estudi actual: els testimonis de la mort d’una persona, el dol, les darreres voluntats. Així, els primers dies del mes de gener de 1666 es donà prioritat a pagar els llegats de tots els criats de la marquesa; també a totes les persones que havien rebut alguna donació. Es va fer front a totes les despeses del soterrament: les persones que portaren el taüt; les misses; els diners per a les obres de les esglésies; la donació a l’Hospital General; l’almoïna per a la canonització del patriarca Juan de Ribera; l’ajuda econòmica per a confraries; les

⁹⁵ *Libro de la Administración...*, f. 70-83.

ajudes als sacerdots de diferents esglésies, al síndic del col·legi del Patriarca, a algunes monges de convents de la ciutat... A més, entre el 26 d'agost i el 25 de setembre de 1666 es va subhastar públicament la roba de la qual es van obtindre 844 lliures; uns dies més tard, entre el 25 de setembre i el 28, es van vendre els objectes d'argent i es cobraren 1200 lliures que es sumaren a altres 6000 lliures que s'havien aconseguit abans. També es registraren amb detall les quantitats de diners que la marquesa tenia invertits en censos a uns interessos que oscil·laven entre el 5%, el 8%, i, fins i tot, el 10% i que es cobraven les fires del 2 de febrer, 2 de maig, 2 d'agost i 2 de novembre. També es van negociar algunes quites, per tal de renovar-se antics compromisos de pagament, i es van vendre les esclaves, la carrossa, les mules...

Aquells primers mesos també es pagaren deutes que la senyora tenia, des del salari de l'*albeitar* per curar les mules fins als fusters que arreglaven la carrossa de la marquesa; des de la persona que rentava la roba de la casa fins al salari de la mestra que ensenyava a dos xiquetes; des de la persona que arregla la *silla de la mula* fins al botiguer que li havia venut *lienço* a la marquesa; des de l'obrer de vila que arregla la casa de l'Administració fins a l'arxiver que porta al dia el llibre dels comptes. També reben els seus salaris els notaris i els corredors i escrivans de l'Audiència pels drets adquirits al vendre les esclaves. Es paga també als advocats, al síndic del Col·legi, als corredors de l'*almoneda*, al que pesa la *plata*. Tots presenten albarans, èpoques..., tot queda registrat. I ben aviat es deixarà constància de les ajudes econòmiques que es donen a joves òrfenes per maridar i també per raó d'altres causes benèfiques. Els llibres de l'Administració d'Elfa Rocamora ens poden donar molta llum sobre els detalls personals, caritatius i també administratius, que comporta aquesta fundació religiosa que ajudarà a moltes persones necessitades fins l'any 1940.

Les imatges que ens proporcionen els documents també ens permeten veure amb nitidesa una part de l'embolcall ritual: el testament amb la presència del notari que registra les darreres disposicions; el confessor que escolta les paraules de la persona que va a morir; els llegats; els compromisos religiosos adquirits a perpetuïtat; les misses, aniversaris i obres pies per a bé d'ànima que asseguruen la salvació; les demostracions de dol; el soterrament del cos; els objectes del dolor; els símbols de la pietat, l'autoritat i poder de l'Església. Tot forma part d'unes fortes estructures que conceptualitzen les normes del ben morir. El model proposat per l'Església, sobre la mort del cos i la salvació de l'ànima, havia penetrat en la vida de les persones que esperaven els gestos salvadors que els perdonarien els seus pecats. Elfa Rocamora, al final de la vida ja no posseïa res; però el seu cos quedava protegit i la seua ànima es posava a l'avantguarda per guanyar el paradís. En això consistia la seua esperança.

ANNEX DOCUMENTAL

I

1665, desembre, 14 i 19. València

Testament d'Elfa Rocamora i Maça de Liçana, marquesa de la Casta i comtessa de la Granja, senyora d'Agost i de la Venta.

ARCSCC. *Libro de la administracion de Doña Elfa Rocamora y Maça Marquesa de la Casta y condesa de la Granja Señora del lugar de Agost y Venta. Entró en el Corpus Crhisti Año 1665*, Ms. 938, f. 1r-6v.

TRANSCRIPCIÓ:

Doña Elfa Rocamora y Maça Marquesa de la Casta condesa de la Granja Señora del lugar de Agost y una Venta, etc. hizo su ultimo testamento que paso ante Miguel de Fuentes notario en catoze días del mes de deziembre del año mil seyscientos sesenta y cinco y publicado por dicho notario en veinte de dicho mes e año a instancia y requerimiento del Doctor Joan Baptista Fos sindico de el colegio de Corpus Christi en el qual testamento dexa por heredera de sus bienes a su alma y en Administradores a los Reverendos Rector y Colegiales perpetuos de dicho Colegio de Corpus Christi los quales acceptaron dicha administracion empero con beneficio de inventario y con clausula expressa de poder renunciar a dicha administración siempre y quando les pareciere no ser de util al Colegio consta de la acceptacion por auto que paso ante dicho notario en 21 de dichos mes e, año la qual doña Elfa Marquesa de la Casta etc. dispuso de sus bienes en la forma siguiente.

Primeramete dexó por testamentarios de su alma alos reverendos Rector y sindicos del Colegio de Corpus Xristi al Magnifico Joan Arques Jover presbytero Doctor del Real Consejo al Doctor Fancisco Perez presbytero capellan primero penitenciario de dicho colegio y a don Luys Pallas señor de la Baronia de Cortes.

Item elegio sepultura en dicho Colegio de Corpus Xristi en el puesto que querrán dichos Reverendos Colegiales perpetuos vestida del habito de Nuestra Señora del Carmen y que el cuerpo sea llevado en ombros por quatro gentileshombres de su casa y que a cada (f. 1v.) uno de aquellos se les de diez libras por dicha función y que el cuerpo sea puesto en un ataút por afuera de raso negro y dentro de tafetán blanco Y que el entierro sea con intervension general de las Parroquias de San Martin y S. Andres que en la de S. Martin se le diga una misa cantada de la concepción de la Madre de Dios en la de San Andres otra misa cantada de S. Joseph y en el Colegio Corpus Christi misa cantada de la Asumpcion a canto de órgano y letania assimismo.

Item tomo de sus bienes para su alma y de los fieles difuntos seyscientas libras de las quales quiere se pague el gasto de dicho entierro y que lo que sobrare sea distribuydo en misas rezadas con limosna de a 3 sueldos, 6 dineros por cada una repartiyndolas en Yguals partes por las

Parroquias de Valencia y en doble porción ala de S. Martin.

Item quiere que por sus albaceas se le hagan celebrar ocho mil misas a 4 sueldos de limosna por cada una A saber es las mil misas en dicho colegio y las restantes siete mil se distribuyan por higuales partes en los conventos esto es en el de S. Domingo, en el Pilar, en S. Francisco, en Jesús, en la Corona en Capuchinos, en San Agustin, en el Socorro en S. Fulgencio, en el Carmen, en la Merçe, en el Remedio, en Santa Monica, en las carmelitas descalças, en los trinitarios descalços, en San Sebastian, en el convento de Nuestra Señora del Olivar de la villa de Alaquas.

Item dexa y lega al convento de S. Joan de la Ribera 30 libras de limonsna por una vez.

(f. 2r) Item dexa y lega al convento de las monjas capuchinas 50 libras de limosna por una sola vez.

Item dexa y legal al convento eo colegio de S. Pablo de la presente ciudad 50 libras de limosna por una sola vez.

Item dexa y lega de limosna para conservacion de las camas que las señoras tienen en el Hospital General 100 libras por una vez sola.

Item dexa y lega al Hospital General de la presente ciudad para subvençión de sus necesidades 200 libras por una vez sola.

Item dexa y lega para la obra de la capilla de la Madre de Dios de los Desamparados 40 libras por una vez sola.

Item dexa y lega a la Parroquia de S. Salvador para ayuda de costa en la obra de su Yglesia 40 libras por una vez sola.

Item dexa y lega para la obra de la Yglesia de S. Bartholome 40 libras por una vez sola.

Item dexa y lega para la canonización del señor Patriarca Don Joan de Ribera 100 libras por una vez sola. Todos los quales nueve legados es su voluntad se paguen de las pensiones de censales y cambios sin tocar en las propiedades. (al magen: ojo).

Item dexa y lega a Don Antonio Carrillo Gentilhombre de dicha señora Marquesa por una vez sola (a mas de las 10 libras, 40 libras.

Item dexa y lega a Martin Pomares criado de su casa tres sueldos de renta cada dia en tanto que viva con tal que tenga obligaçión de servir a Doña Isabel de Vallebrera condesa de la Granja madre de dicha Marquesa.

Item dexa y lega a Pasqual Torromares criado de dicha Marquesa 10 libras por sola una vez.

Item dexa y lega a Thomas Abad su criado 10 libras por una vez.

(f. 2v) Item dexa y lega a Theresa Nadal donçella su criada 100 libras por una vez sola amas de lo que se le devera de salario y un vestido de el Carmen que es de guarda infantil: esto es basquiña escapulario y jubon y una ropa de anafaya nueva negra y unas naguas cabelladas y negro con tres guarnisiones negras y un justillo.

Item dexa y lega a Maria Andeufa su criada un manto de hiladillo y seda y un vestido de habito del Carmen, unas naguas verdes con una guarnicion de oro y 40 libras a mas de su salario.

Item dexa y lega a Augustina Gomez su criada un vestido de habito del Carme estafalarario unas naguas de sempiterna y 40 libras a mas de su salario.

Item quiere y ordena que toda la ropa usada de su servicio esto es camisas, naguas y ropa de vestir sea distribuya en higuales partes con dichas criadas.

Item dexa y lega al cochero que estara en su casa al tiempo de su muerte 10 libras por una vez sola.

Item dexa y lega a Geronimo Machi su criado 10 libras por una vez sola.

Item declara que los criados y criadas arriba expresados sino se hallaren en su servicio y casa al tiempo de su muerte no se les den los legado sino que queden revocados, etc.

Item dexa y lega a Doña Ines Giner Rabaça de Perellos hija de don Giner Rabaça de Perellos señor de la Baronia de dos ayguas y de doña Luysa Pardo de la Casta un pedaço de tabi de nacar en pieça y unas naguas de chamelote azules , un jubon guarnecido de randa de laço, y tambien toda la ropa blanca y vestidos suyos de dicha doña Ynes.

Item dexa y lega a la dicha doña Ines Giner Rabaça de Perellos quatro mil libras moneda reales de Valencia (f. 3r) los quales quiere que seguida la muerte de dicha Marquesa por los administradores sean cargadas a censal en parte segura y que en el interim que dicha Doña Ines Giner Rabassa de Perellos no tome estado se ayan de hir cargando dichas pensiones de quatro mil libras las quales se ayan de dar a dicha Doña Ines R. Giner quando aquella tome estado juntamente con lo que se habrá augmentado de dichas quatromil libras de las quales cantidades aya de disponer entre sus hijos si los tuviere legitimos y naturales de legitimo y carnal matrimonio nacidos y procreados Y faltando aquella sin hijos y los hijos sin hijos ni descendientes legitimos, etc. sin detracción de legitima falsidia quarta trebelianica ni otro qualquier derecho dichas quatromil libras y lo que de aquellas se abra augmetado vengan sean y pertenezcan a Doña Theresa Pardo de la Casta hija del llustre Don Balthasar Pardo de la Casta Marques de la Casta señor de Alaquàs. Y si la dicha Doña Theresa Pardo de la Casta en este caso no sera viva es su voluntad que en dicho legado suceda la hija maior que en dicho caso tendrá dicho llustre Marques y si sucediere qu dicho llustre Marques de la Casta no tenga hija en tal caso quiere que suceda en dicho legado el hijo mayor de

dicho Marques y que dicho legado vaya annexo al mayorazgo de la casa de dicho Ilustre Marques de la Casta.

Item dispone y declara que si la dicha Doña Ines Giner quisiere tomar estado de religiosa pueda tomar de dichas quatromil libras y de lo que se aumentara la cantidad que sera menester para pagar la dote, ingresion y demás gastos, y la cantidad que sobrare la aya de usufructuar y gozar la renta durante su vida tan solamente y después de sus días suceda la doña Theresa Pardo de (f. 3v). de la Casta y sino sobreviviere se guarde el orden y forma que en el antecedente legado.

Item dispone que los Padres de dicha Doña Ines Giner Rabasa de Perellós ni otra persona se puedan introducir en la cobrança de la renta de dichas quatromil libras aunque sea para alimentar a dicha Doña Ines Giner como la voluntad de la testadora sea que las rentas de dichas quatromil libras se vayan augmentado y cargando convirtiéndolas en suerte principal para los efectos desus referidos y no de otra manera.

Item dexa y lega a la egregia Doña Isabel Marrades condesa de la Granja su cuñada una lamina de la adoracion del huerto a disponer de su voluntad en señal de amor.

Item dexa y lega a sor Vicenta Maça religiosa del cnvento de S. Chistoval diez libras por una sola vez unas basquiñas de telillas de negro y pardo un guardafaldas de bayeta cabellada.

Item dexa y lega a la egregia Doña Isabel de Vallebrera señora de las villas de Moxent, etc. su madre un Niño Jessus de Napoles que esta en un viril

Item dexa y lega a la dicha Doña Isabel de Vallebrera condesa de la Granja su madre por todo y qualquier derecho... el lugar de Agost y una venta situada en el presente Reyno de Valencia que después de los días de dicha Doña Isabel llama en el vinculo de dicho lugar y Venta a don Luys Pallas señor de Cortes y a otros, etc.

Item dexa i lega a la dicha Doña Isabel de Vallebrera condesa de La Granja su madre de vida solamente el Lugar y Condado de la Granja con el titulo de la casa y condado de la Granja y seguida la muerte de su madres llama Don Gerónimo Rocamora tiniente de Governador de la Ciudad de Orihuela (fol. 4r) y a sus hijos y decendientes de aquel.

Item declara que todas las alajas expresadas en una memoria escrita de mano y letra del Doctor Pérez se entreguen a dicha condesa su madre a la qual memoria se le de toda fe.

Item nombra en Administradores de todos sus bienes y herençia a los Reverendos Retor y Collegiales perpetuos del Collegio de Corpus Christi dandoles todo el poder.

En todos los otros bienes muebles e inmuebles, deudas, derechos, y acciones etts. Dexa y nombra en heredera universal a su alma y quiere que dichos administradores agan inventario y almonedas de todos sus bienes y de lo procedido de aquellas se aga cargamento de censo, censales en parte

tuta y segura para que de la renta de dichos censales se agan las cosas siguientes= Primeramente quiere que si Los Religiosos Trinitarios descalços dentro de quatro años contadores del dia de la muerte de dicha testadora en adelante fundaran en La Villa de Novelda y su termino un convento y estará en aquel reservado el Santísimo Sacramento que por siempre sea alabado en tal caso esten obligados dichos Administradores a dar a dicho convento trescientas libras cada un año en San Juan y Navidad en dos higuales pagas y si querrán dichos administradores transportar a dicho convento La propiedad correspondiente a dichas trescientas libras que son seysmil libras lo puedan hazer,

Item dexa y lega a dichos Religiosos Trinitarios descalços del convento que se a de fundar seguido el caso de estar reservado el Santísimo Sacramento et non aliter todos los bienes muebles que se hallaran en la casa de la señoría de dicha Villa de Novelda.

Item dexa y lega a dichos Religiosos Trinitarios descalzos (f. 4v) de dicho convento que se a de fundar siguiéndose el caso de estar reservado el Santísimo Sacramento et non aliter una casa y huerto que esta en dicha Villa de Novelda cerca la casa de la señoría menos la Almazar.

Item dispone que si pasados dichos quatro años y dichos religiosos descalços no fundaran dicho convento en dicha Villa de Novelda en tal caso quiere que los Administradores cada un año in perpetuum nombren quatro huérfanas señalando a cada qual de aquellas 50 libras en subvencion de Matrimonio las quales se ayan de nombrar dia de Nuestra Señora de Agosto y aquellas ayan de asistir a la loable cofadria de Nuestra Señora de la Seo el dia de nuestra Señora de Agosto y de allí ayan de hir en la procession que cada un año va de dicha cofadria de la Madre de Dios de la Seo a la Yglesia de la Seo dessu voluntad que los dichos administradores tengan obligaçión precissa de nombrar en primer lugar a criadas que ayan sido de su casa o, a hijas de criados o criadas de casa.

Item dispone y ordena que si los dichos Trinitarios descalços fundaran dicho convento en la Villa de Novelda dentro los quatro años y por dicha raçon no pueda tener efecto el nombramiento de las huérfanas; es su voluntad que muerta la egregia Doña Isabel Marrades condesa de la Granja (al margen: murió en 13 de abril 1666), por quanto muriendo aquella cesara la renta de trescientas sesenta libras que le responden por sus arras, siguiendose dicho caso se tomen doscientas libras cada un año para pagar dichas huérfanas y lo que sobrare de dichas trescientas sesenta libras se convierta en celebrar en dicho colegio de Corpus Christi cada un año perpetuamente por su alma y de los suyos seys aniversarios cantados con música y lo demas que sobrare de dicha venta y de todos sus bienes y herencia (f. 5r) entren en dicha administraçión para misas reçadas y que dichos administradores tomen cada un año tres Bullas defunctos por si y por sus padres.

Item es su voluntad que en dicho Colegio de Corpus Christi se funden las Doblas siguientes: Primeramente una Dobra de primera clase de Nuestra Señora de Agosto. Item una Dobra de prima clase del Glorioso San Joseph. Item otra Dobra de primera clase de S. Theresa de Jesus. Item en otra Doble de primera clase del seraphico S. Francisco. Y la demás cantidad que sobrare de dicha venta quiere que sea distribuydo en celebrar misas reçadas en dicho colegio con limosna de quatro sueldos por cada una.

Item es su voluntad que dichos administradores tengan obligación cada un año perpetuamente de hazer dezir y celebrar en la Yglesia de la Villa de Moxent el dia de las Almas una misa cantada. El dia de S. Antonio de Padua hazer la fiesta en dicha Iglesia de Moxent de dicho Santo en la conformidad que acostumbra hazerla todos los años dicha testadora: y dia de S. Pedro hazer dezir una misa cantada en dicha Iglesia dando la limosna acostumbrada. Item es su voluntad que dichos administradores paguen cada un año al convento de Predicadores diez libras para la fiesta de Nuestra Señora del Buen Suceso.

Item es su voluntad que se den cada un año a la Parroquia de San Bartholome 18 libras 10 sueldos esto es 14 libras para que dicho clero haga la fiesta de las quarenta horas que cada un año hazia al otro dia de S. Bartholome y las 4 libras 10 sueldos para el miserere que cada un año hazia el primer domingo de quaresma y esto perpetuamente.

Codicilo

Despues en 19 de Deziembre 1665 con auto que paso ante dicho notario la dicha Doña Elfa Rocamora Marquesa de la Casta (f. 5v) hizo codicilo en la forma siguiente:

Primeramente dexa y lega a las personas expresadas en una memoria que tiene en su poder el Doctor Francisco Pérez que es del thenor siguiente.

Primeramente dexa y lega a Doña Luysa Pardo de la Casta una roseta de diamantes que son doze piedras.

Item dexa y lega a Doña Maria Manuela Pardo de la Casta una rosetilla de diamantes que son doze piedras y un relicario de San Pasqual Baylon.

Item dexa i lega a Doña Andonsa Crespi de Valdaura condesa de Çirat lo que devera el señor de Manises y media añada de el deposito de el Lugar de Agost. Un rosario de alambres y una ungarina de paño y para la Niña hija de dicha condesa una cruz de esmeraldas.

Item dexa y lega a Doña Constansa de Avila un Niño que esta en la capella, una cruz de oro con reliquias que está a la cabeçera de la cama, una lamina de La Magdalena, una basquiña de tabí garrofado y para la niña Manuela un collar de perlas y ambar.

Item dexa y lega a Doña Ines Giner Rabaça de Perellós una cruz de cristal guarnecida de oro y las arracadas de cristal, un collar y brasiletes de granates, un rosario de granates con extremos de oro, una cruz de S. Joan y un collar de perlas y ambar.

Item dexa y lega a Doña Maria Giner Rabaça de Perellós un collar, brasiletes y arracadas de ambar.

Item dexa y lega a esperança Ferrando un collar de perlas y granates y quiere que quando se nombren huérfanas sean nombradas dos hijasde dicha Esperança Ferrando.

Item dexa y lega a Theresa Nadal el santico de la Virgen de el Carmen.

Item dexa y lega a la mujer de Don Antonio Carrillo un (f. 6r) caldellin verde guarnecido de blanco y negro y una cotilla de chamelote de aguas nogueradas.

Item dexa y lega a Marcela Soto y de Masquefa una y basquiña y jubón leonado.

Item dexa y lega a la Negra una basquiña de picote y que dicha Negra y la esclava sirvan a la condesa su madre y después de los días de dicha condesa vengan a la administración.

Item es su voluntad que todas sus camisas nuevas se le den a dicha su madre.

Item es su voluntad que todos los trastos de cocina y todo lo que en ella se hallan de comer chocolate, azúcar, miel y otras cosas de este genero se den a la dicha su madre, una toalla de tafetán garrofado con red y un relicario de plata que esta en un escritorio de la sala.

Item mexora a sor Vicenta Maça monja de S. Christoval en que las 10 libras de legado que le dexa por sola una vez sean de renta cada un año durante su vida.

Item es su voluntad que de las ocho mil misas celebradoras por su alma en diferentes conventos se le den al Doctor Oliver presbítero beneficiado en S. Miguel 200 misas.

Item a Doña Constança de Avila otras 200 misas para que las aga celebrar donde querra.

Item es su voluntat que se den al Convento de S. Christoval 100 misas.

Item quiere y es su voluntad que al dicho Doctor Francisco Perez se le den 100 libras para lo que le tiene encomendado ad aum las primeras que se cobraran de Don Francisco Valls.

Item dexa y lega a Geronima Dominguez tia de el Doctor Oliver cinco libras por una vez.

Item dexa y lega a Viçenta Perellós veinte reales (f. 6v).

Item es su voluntat que en la sepultura que se le diere en el Colegio se le ponga losa.

Item declara que todas las alajas que ay en su quarto y en donde viven sus criadas son propias de la dicha Doña Elfa menos las siguientes que son de su madre:

Primo un brasero de plata, un bufete de plata, dos escritorios de concha con guarnición de bronce con sus bufetes, un quadro de la Concepcion unas sillas de terciopelo usadas.

Item dexa y lega a Doña Isabel Marrades condesa de la Granja, un rosario largo, una reliquia de S Thomas de Villanueva y un quadro de Nuestra Señora de la Cueva Santa.

Todas las otras cosas expresadas en su testamento quiere que queden en su fuerza y valor.

[El 12 de febrero entrega al Señor Doctor Balthasar Mallent sindaco de las Administraciones unas clausulas del testamento de la Marquesa de la Casta y sus Publicaciones para presentar a la justificación del Censal de Laura obra de Xàtiva]

II

1665, desembre, 23-26. València

Inventari dels béns que pertanyen a Elfa Rocamora, marquesa de la Casta. ARSCC. *Libro de la administracion de Doña Elfa Rocamora y Maça Marquesa de la Casta y condesa de la Granja Señora del lugar de Agost y Venta. Entró en el Corpus Crhisti Año 1665...*, con Auto que paso ante Miguel de Fuentes notario en 23 de Deziembre 1665. Ms. 938, f. 7-13v.

TRANSCRIPCIÓ:

Primero un saco o talego con plata valenciana en suma de setecientas noventa ocho libras (798 libras).

Item otro talego 2º en el qual havia seyscientas noventa tres libras quinze sueldos plata valenciana (693 l. 15 s.).

Item otro talego numero 3 en el qual havia quatrocientas quarenta nueve libras plata valenciana (449 libras).

Item otro talego numero 4 e el qual havia quatrocientas noventa ocho libras plata valenciana (498 libras).

Item otro talego número 5 dentro el qual havia quatrocientas noventa cinco libras plata valenciana (495 libras).

Item otro talego número 6 dentro el qual havia nuevecientas noventa libras plata valenciana (990 libras).

Item otro talego número 7 dentro el qual havia quynientas noventa ocho libras diez sueldos (598 libras, 10 sueldos).

Item otro talego número 8 dentro el qual havia quatrocientas setenta nueve libras (479 libras).

Item otro talego número 9 dentro elqual havia primero doze doblones de a ocho de oro. Item ochenta y seys doblones de oro de quatro. Item treinta doblones y medio de oro censillos. Item

en plata castellana y doble 111 libras 12 sueldos que acumuladas [suma al final de la página 5001 Libras 5 sueldos] (f. 7v) dichas quatro partidas sin contar el interés de la moneda toman suma de 862 libras 2 sueldos que todas las sobredichas partidas inventariadas sin interés de moneda toman suma de 5863 libras, 5 sueldos.

Al otro día después que se contavan 24 de Dezembro de dicho año se prosiguió en el inventario de los bienes siguientes.

Primero se halló en la casa de dicha Marquesa ocho quadros muy pequeños con marcos dorados.

Item seys fruteras y floreras.

Item dos quadros pequeños el uno de Nuestra Señora del Remedio y el otro de Santa Theresa de Jesús con sus marcos.

Item un retrato de dicha marquesa.

Item un caxon de madera de pino con sus dos caxones y llaves dentro los quales havia un puñal de Chelva triangulado.

Item un braserillo de oja de plata con su caçoleta de yerro.

Item una estera.

Items una caxuela pequeña de nogal dentro la qual se halló lo siguiente: primero siete camisas usadas. Item quatro toallas usadas. Item onze servilletas almandesquas. Item seys servilletas de lino y algodón.

Item un bufete con su escritorio de nogal.

Item en la quadra donde murió dicha Marquesa se hallaron los bienes siguientes: Primo una cama entera con su colgadura de raja limonada guarnecida de puntas bordadas de cañamas esto es cortinas cielo ruedo y cobertor. Item un doselillo de cañamas con un crucifixo de bronce dorado (f. 8r), ítem catorze taburetes, esto es parte de ellos de terciopelo y parte de damasco garrofado con sus cubiertas de badana. Ítem dos bufetes de cañamaceta. Item una caxuela denogal con su cerraje y llave dentro la qual se halló lo siguiente: Primo treze servilletas almandescas usadas; ítem dos manteles almandescas pequeños. Item quatro toallas guarnecidas de puntas; Item un peinador de lienço con randa. Item tres toallas de tafetan dos grandes y una pequeña obradas de punto real de diferentes colores. Item otra caxuela de nogal vazia. Item dos quadros el uno de la Purissima y el otro de S. Domingo de echura grande con marcos dorados. Item un escritorio de evano. Item una caxuela de nogal dentro la qual se halló lo siguiente: Primero veinteytres servilletas texidas de casa de hilo y algodón. Item una toalla pequeña. Item una arca de cipres con difetentes alajas de poca monta. Item una toalla de lienço. Item una Arca de Cipres dentro la qual

se hallo lo siguiente: Primero cinco servilletas alamandesquas. Item once fundas de almoadas y una tralla de manos con randa. Item una escrivania de Chincholer. Item una tapicería de doze paños de la Historia de Tarquino (f. 8v). La qual tapiçería como se hallase presente Don Luys Pallas, señor de Cortes dixo la tenia en encomanda de provision de la Real Audiencia por ciertas pretensiones que tenia el Marques de Rafal y que entendía no era de dicha Marquesa sino de Doña Isabel Vallebrera y Maça condesa de la Granja madre de dicha marquesa.

Item dos bufetes de chacalandana con perfiles de marfil con dos contadores de concha y chacalandana con sus pomos a los pies dorados y vacios.

Item dos bufetes el uno de nogal y el otro assi mismo aferrado de cañamas.

Item dos bufetes de nogal el uno aforrado de vaqueta con tachuelas y franja alrededor con dos escritorios eo carteras aforrados de cañamaço y dentro de el uno de dichos escritorios se hallo lo siguiente. Primero un bahulillo aforrado de terciopelo y vació.

Item en otra quadra se halló lo siguiente: Primo quatro sillas de vaqueta negra; ítem dos alombras; ítem doze almohadas de estrado de Damasco morado. Item dos bufetes medianos aforrados de cañamas. Item un quadro grande de San Miguel con marco. Item dos esteras grandes de dicha quadra. Ítem una cenefa de cañamaço con su cortina de hiladillo parda.

En otra quadra se halló lo siguiente: Primo un quadro de S. Domingo Soriano con su marco; ítem otro quadro de la Anunciata. Item otro quadro de Nuestra Señora del Buen Successo; Item un quadro de S Gertrudis, Item un quadro de S Vicente Martir; Item un quadro de Nuestra Señora. Item un quadro de S Francisco y Nuestro Señor (f. 9 r). Item un quadro de S Vicente y Nuestro Señor. Item dos bufetes de nogal con sus escritorios de concha y marfil.

Por ser tarde se dexo el inventario para en acabando de comer y se inventario lo siguiente. Primero en un corredor de la casa de dicha Marquesa se hallaron los bienes siguientes: Item un almario de pino con su cerraja y llave. Item una mesilla de pino con su calaje. Item dos sillas de vaqueta medianas usadas. Item un quadro de La Puríssima, Item un quadro de S Margarita; ítem un quadro de S Susana; Item un quadro de S Ines; ítem un quadro del Eccehomo; ítem un quadro de S Cecilia todos con sus marcos, Item un quadro de S Theresa de Jesús sin marco.

En otro corredor de dicha casa se hallo lo siguiente: Primero un quadro de S Theresa de Sessus . ítem media dozena de fruteras. Item un escritorio de nogal muy viejo.

En el quarto que se entrava donde dormia la dicha su madre se hallo lo siguiente: Primero un bufete de cañamaço con un escritorio de lo mesmo. Item un escritorio de chacalandana.

En el pastador se halló lo siguiente: Primero nueve madexas seda fina dentro de una funda de lienço. Item un cobertor de hilo de azul y garroado. Item una caxita de pino dentro la qual se hallo lo siguiente: (f. 9v) Primo un Pavellón de lienço. Item una colgadura de cama lagartea de

plateado y negro. Item dos almoadas de rizo y damasco. Item una cortinilla de coche de cordellate. Item un antipuerta con visnes carmesís. Item tres ruedas de cama de lienço y risa y otro de hilo y algodón. Item Una toalla de lienço y risilla con puntas. Item un cobertor de cotonía. Item un poco de hiladillo y lino. Item una toalla de lienço.

En otra cuadra se halló lo siguiente: Primo en una arca de nogal se halló lo siguiente: veinte y una dozenas y cinco botones de oro de Milan. Item unas basquiñas de lanilla. Una toalla de tafetan verde con randa de punto real. Item una colcha de azul y amarillo. Item otra colcha de verde y encarnado, Item poco mas de media vara de tela de lana verde y encarnado. Item una colgadura de cama a vetas de alducar con su franjuela. Item un ruedo de cama de damasco colorado. Item un terlis de cañamaço. Item una cenefa de frontal. Item dos cortinillas de damasco negro. Item un cobertor de hiladillo y seda de verde y plateado muy usado. Item un ruedo de cama pardo muy usado. Item un cobertor de hilo azul texido de casa. (f. 10r). Item un guardafaldas de tabi cabellado con tres guarniciones negras. Item unas basquiñas de picote negras. Una mantellina de damasco negro aforrada de estameña cabellada. Item un guardapie de alducar naranjado y negro. Item un guardafaldas verde con tres guarniciones de plata y negro. Item un guardafaldas de tabi azul con tres guarniciones de randas de lasos negras. Item unas basquiñas de lanilla amuscas. Item unas basquiñas de estameña del Carmen. Item unas basquiñas de tabi garrofadas con dos guarniciones negras. Item un guardafaldas verde de tabi con cinco guarniciones de negro y azul. Item una ungarina de tafetan. Item un jubon de tabi garrofado. Item una ungarina de paño negro. Item un escapulario y punta de jubon de estameña del Carmen. Item un melindrillo de alducar. Item un escapulario y punta de estameña del Carmen. Item un jubon de estameña del Carmen. Item un guardapie de tabi amusco con cinco guarniciones de azul y negro. Item un jubon y punta de estameña del Carmen. Item un guardapie de sarja cabellado con tres guarniciones de azul y negro. Item un jubón y escapulario y punta de rajuela de aguas. Item unas basquiñas de telillas con guarnición negra. (f. 10v). Item unas basquiñas jubón y escapulario de rajuela del Carmen. Item un manto de hiladillo y seda. Item un justacor de vayeta negra. Item una ropa de tafetan negro. Item un corpiño de tabi azul con guarnición negra. Item una colgadura de cama de volante de blanco y negro esto es cortinas, cielo, ruedo y una colcha de cotonía bordada de seda negra con guarnición de puntas negras. Item una toalla de rifa de colores. Item un pedaço de canicu a dadillos.

Item un arca de nogal dentro la qual se halló lo siguiente: Primo veinte y dos savanas delgadas y algunas rezias. Item diez y ocho manteles almendescos y texidos de casa. Item onze servilletas almandesques. Item un ruedo de cama de rissa. Item un cobertor de risa con franjas. Item un pedaço de tabi de nacar. Item un pedaço de damasco verde. Item un terlis de lama. Item un pedaço de rifa obrado de diferentes colores. Item cosa de ocho varas de lienço nuevo.

Item una arca de nogal dentro de la qual havia lo siguiente: Item una toalla de Cambray con puntas. Item una toalla de lienço casero. Item dos cobertores de hilo y algodón. Item seys savanas de lienço casero. Item unas toallas de lienço casero. Item cinco servilletas usadas. Item cinco manteles. Item cinco frados de hilo de casa (f. 11r)

Item en un desvan de la casa se halló lo siguiente. Primo ocho paños de ras de historia que eran

del marqués de Quirra y lo tenia en empeño dicha Marquesa. Item una feraçada blanca. Item un cobertor de hilos. Item una estera delgada y un arrimadillo. Item una fraçada blanca. Item una alombrilla. Item seys colchones blancos. Item una alombra bordada.

Item en la sala de dicha casa se halló lo siguiente: Primo doze quadros con sus marcos de la Vida de S. Joseph. Item tres quadros el uno de S. Pasqual Baylon, el otro de los Joanes y el otro de Nuestra Señora y el Niño Jesús. Item un antepuerta con su gotera de cáñamaço y el ante de filadis. Item diez sillas de vaqueta negra usadas. Item un bufete de nogal ussado. Item un quadro de la adoracion de Los Reyes que estava en el oratorio.

Y por ser tarde se dexó el inventario para el otro dia 25 de dezembre que se continuo en la forma siguiente: Primo hallose recaher en dichos bienes una negra llamada Fatima de edad de 25 años; se vendio en 125 libras. Item una esclava nombrada Luysa por ser chistiana de edad de 8 años, se vendio en 30 libras. Item una carroça nueva de vaqueta negra con guarniciones para quatro mulas. Item un quadro pequeño del Niño Jessus con marco negro (f. 11v)

El qual inventario por ser tarde se dexo para el otro dia en que escribieron los bienes siguientes:

Primero en un pasadiço de dicha casa se hallaron los bienes sieguientes:

Primero un quadro de el S Patriarca con su marco.

Item. Un quadro de S. Catherina Martir con su marco.

Item. Un quadro de S. Phelipe Neri con su marco.

Item. Un quadro de S. Pedro.

Item. Un quadro de la Magdalena con marco dorado.

Item. Un quadro de S. Luys Bertran con su marco.

BIBLIOGRAFIA

ACCATI, L.: «Hijos omnipotentes y madres peligrosas. El modelo católico y mediterráneo». *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, vol. II, Cátedra, 2006, p. 63-104.

ARIÈS, P.: *El hombre ante la muerte*, Taurus, Madrid, 1999.

ATIENZA, I.: «De lo imaginario a lo real: la mujer como señora/governadora de estados y vasallos en la España del siglo XVIII». *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 3, Taurusminor, Madrid, 1993, p. 669-688.

- «Mujeres que mandan; aristócratas y ciclo vital en el siglo XVIII», *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, vol. II, Cátedra, 2006, p. 457-476.

BAIXAULI JUAN, I.A.: «El cerimonial de l'assistència social femenina a la València del segle XVII. Ritual al si d'una societat barroca». *Saitabi*, València, 1996, p. 183-199.

- *Casar-se a l'Antic Règim. Dona i família a la València del segle XVII*. P.U.V., València, 2003.

BOLUFER, M.: «Transformaciones culturales. Luces y sombras», *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, vol. II, Cátedra, 2006, p. 479-509.

CASEY, J.: «Parentela i comunitat a la València foral (segles XVI-XVII)» *II Congrés d'Història de l'Horta-Sud. Col·lecció Miscel·lània de l'Horta-Sud/1*. Horta-Sud, 1992, p. 57-73.

CASTILLO, N.A.: «Mujeres negras y afromestizas en Nueva España», *Historia de las mujeres en España y América Latina. El mundo moderno*, vol. II, Cátedra, Madrid, 2006, p. 583-610.

COLLOMP, A.: «Familias. Viviendas y cohabitaciones», *Historia de la vida privada*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 501-542.

Constituciones de la Capilla del Colegio, y Seminario del Corpus Christi, fundado por el Ilustrissimo Señor don Juan de Ribera Patriarca de Antiochia, y Arzobispo que fue deste Arçobispado... Real Colegio Seminario del Corpus Christi. En Valencia, por Bernardo Nogués, junto al molino de Rovella. Año 1661. Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (Bivaldi).

FABRE, D.: «Familias. Lo privado contra la costumbre». *Historia de la vida privada*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 543-580.

FELIPO ORTS, A.: *Insaculación y élites de poder en la ciudad de Valencia*. Edicions Alfons el Magnànim, València, 1996.

-*Nobles, patrimonis i conflictes a la València Moderna. Estudis en homenatge a la professora Carme Pérez Aparicio*. P.U.V., València, 2018.

GARCIA MARTINEZ, J.L.: *Els Rabassa de Perellós. Els senyors de Benetússer i el seu palau*. Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, 2018.

GIL GUERRERO, E.M.: «Señorío y nobleza en tierras valencianas: los Pardo de la Casta y la villa de Alaquàs», *La nobleza valenciana en la Edad Moderna. Patrimonio, poder y cultura*. Felipe Orts, A., i Pérez Aparicio, C. (Eds), P.U.V., València, 2014, p. 69-132.

HERNÁNDEZ GARCIA, A.: «El señorío de Alaquàs i los linajes Martí de Torres, García de Aguilar y Pardo de la Casta (siglos XV-XVIII)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2015, p. 11-64.

JUAN REDAL, E., JUAN CABALLER, J.: «Alaquàs y sus gentes durante los años de la hegemonia española en el mundo (1526-1713)», *Realismo y espiritualidad: Campi, Anguissola, Caravaggio y otros artistas cremonenses y españoles en los siglos XVI-XVIII*, Ajuntament d'Alaquàs, 2007, p. 19-36.

-«La nobleza valenciana al servicio de los Habsburgo: los Pardo de la Casta, señores de Alaquàs (1610-1650)». *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2009, p. 9-68.

-«Nobleza y méritos militares. Pedro Pardo de la Casta: entre el éxito militar público y los problemas económicos privados (1603 - ca. 1650)». *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, Alaquàs, 2019.

MARTINEZ-BURGOS, P.: «Experiencia religiosa y sensibilidad femenina en la España Moderna», *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 3. Taurusminor, Madrid, 1993, p. 598-613.

MARTINEZ ORTIZ, J.: *Nobiliario valenciano de Onofre Esquerdo*, Ateneo Mercantil, València, 1963.

MATTHEWS, G.: «El cuerpo, apariencia y sexualidad». *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 3. Taurus, Madrid, 1993, p. 75-121.

PASTOR FLUIXÀ, J.: «Nobles i cavallers al País Valencià», *Saitabi*, 1993, n. XLII, p. 13-54.

RANUM, O.: «Los refugios de la intimidad», *Historia de la vida privada*, vol. 3, Taurus, Madrid, 1989, p. 211-266.

SCHULTZ VAN KESEL, E.: «Vírgenes y madres entre el cielo y la tierra. Las cristianas en la primera Edad Moderna». *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 3. Taurusminor, Madrid, 1993, p. 180-223.

FONTS MANUSCRITES

(ARCSCC) ARXIU REIAL COL·LEGI SEMINARI CORPUS CHRISTI, DE VALÈNCIA

Històric. Ms. 938, 865, 862,939, 961

(ARV) ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA

Secció Casa d'Alaquàs, caixa 8, exp. 269

Secció Casa d'Alaquàs, caixa 13, exp. 380